

FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ

Prilog proučavanju djelatnosti
ustaša do 1941.

Ustaškom se pokretu u našoj historiografiji i u ostaloj literaturi počinje posljednjih godina pridavati vidnija pažnja. Interes za tu problematiku urodio je s nekoliko zasebnih priloga, a znatnije došao do izražaja u okviru obrade širih i složenijih pitanja iz historije unutrašnje i vanjske politike Kraljevine Jugoslavije. Shvatljivo je zbog toga da još uvijek nema zaokruženog prikaza razvoja ustaškog pokreta do 1941. Treba odmah istaći da se težina i značenje toga umnogome odražavaju i u pokušaju ovog priloga, koji treba prvenstveno shvatiti kao jedan od početnih koraka u tom pravcu. Zbog toga ovaj rad i nema pretenziju da dublje ponire u analizu najbitnijih pitanja i osnovnih etapa u predratnom razvoju ustaškog pokreta, pri čemu, dakako, treba istaći i objektivne okolnosti. Radi se o tome da potpunije utvrđivanje izvorne podloge za obradu te problematike zahtijeva, bez sumnje, dugotrajne napore zato što se prvenstveno radi o fragmentarnoj građi razmještenoj na mnogo mjesta u arhivima u zemlji i inozemstvu. Tome treba dodati i drugu važnu činjenicu: niz značajnih komponenata historijskog razvoja, koje su od bitnog značenja za ocjenu ustaškog pokreta, još je uvijek nedovoljno istražen, te taj nedostatak potrebne monografske podloge također znatno onemogućava jedan potpuniji i cjelovitiji prikaz.

Od radova koji obrađuju pojedina pitanja ustaškog pokreta u predratnom razdoblju treba istaći ove: *B. Krizman*, Paveličev dolazak u Zagreb 1941. godine, *Zbornik* Historijskog instituta Slavonije, br. 1, Sl. Brod 1963; *F. Tuđman*, Uvod u historiju socijalističke Jugoslavije, *Forum*, 1963, br. 5, 6; *D. Biber*, Ustaše i Treći Reich, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1964, br. 2; *Lj. Boban*, Sporazum Cvetković—Maček, Beograd 1965; *Ž. Avramovski*, Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937. — od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta —, Beograd 1968. Od napisa publicističkog karaktera spominjemo samo knjigu *N. B. Milovanovića*, Od marseljskog atentata do Trojnog pakta, Zagreb 1963. (usp. ocjenu B. Krizmana, *Historijski pregled*, 1964, br. 1). Od literature s proustaškom tendencijom ističu se prikazi *R. Horvata*, Hrvatska na mučilištu, Zagreb 1942, i *J. Jareba*, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960. Od radova u zapadnoevropskoj historiografiji, koja pokazuje znatan interes za našu najnoviju povijest, upozoravamo na knjigu: *L. Hory — M. Broszat*, Der kroatische Ustascha-Staat 1941—1945, Stuttgart 1964. (usp. prikaz V. Kljakovića, JIC, 1965, br. 2). Upotrijebljena izvorna grada — koja je, dakako, znatno utjecala na oblik i karakter teksta — doduše je prilično raznovrsna, ali najvećim dijelom fragmentarna. Tu se u prvom redu radi o različitim izvještajima upravno-policijskih organa, biltenima Ministarstva unutrašnjih poslova

Kraljevine Jugoslavije, te materijalima sudskih procesa — o dokumentaciji pohranjenoj u arhivu Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: IHRPH), Arhivu SR Hrvatske (dalje: AH), te Arhivu Jugoslavije (dalje: AJ). Osim toga, kao izvor je poslužila suvremena građanska štampa, legalna i ilegalna ustaška štampa u Jugoslaviji i inozemstvu, spisi i brošure prvaka ustaškog pokreta i neki drugi ustaški propagandni materijali.

I

Premda je ustaški pokret nastao kao poseban oblik političkog otpora šestojanuarskom režimu u monarhističkoj Jugoslaviji, ipak je s obzirom na svoje nosioce i ideologiju svjesno preuzeo neke tendencije dotadašnje hrvatske politike. One su se ogledale u politici Hrvatske stranke prava — čiji su članovi više poznati pod imenom *frankovaca* — koja se usprkos izjavi o svom raspuštanju u listopadu 1918. — kad je pozdravila slom Austro-Ugarske Monarhije i podržala ideju novostvorenog Narodnog vijeća o ujedinjenu Slovenaca, Hrvata i Srba — nije razišla, nego mjesec dana kasnije, u novonastaloj situaciji, istakla potrebu svoga daljnjeg rada.¹ U programu obnovljene stranke, koji nosi naslov *Republikanski program Hrvatske stranke prava*, ističe se na prvom mjestu njen *republikanski* karakter i težnja »da očuva hrvatskom narodu njegov narodni individualitet i državnu samosvojnost«. Naglašavajući vjernost »nauci svoga utemeljitelja dra Ante Starčevića«,² stranka najprije zastupa potrebu ujedinjenja hrvatskih zemalja »na temelju hrvatskog državnog prava« — uključujući u njih i Bosnu i Hercegovinu — »u jednu samostalnu neodvisnu hrvatsku državu«.³

¹ Na svojoj sjednici, 28. studenog 1918, tzv. poslovni odbor vijeća Stranke prava u Zagrebu, donio je ovaj zaključak: »Pošto je Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba u svom radu nakon 29. listopada 1918, napustilo sasvim stoljetni ideal i zahtjeve hrvatskoga naroda na posebnu, samostalnu, neovisnu hrvatsku državu, te je uopće stvarajući i ukidajući zakone prekoračilo po hrv. saboru podijeljeno mu pravnu vlast, — i pošto je ugroženo ujedinjenje hrv. zemalja, — zaključuje vijeće, da se stranka ne razide, jer je u tome času baš neminovna potreba, da se uzdrže sve hrv. stranke, da u složnom radu oko ujedinjenja hrvatskoga naroda očuvaju hrvatsku državu i da tako spase nacionalni i državni individualitet hrvatskoga naroda od posvemašnje propasti, koja mu prijete.« (*R. Horvat*, n. dj., 26; o tome usp. i *D. Janković*, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije [komunista], Istorija XX veka — Zbornik radova I, 1959, 103—104.)

² Tobožnji temelj u idejama Ante Starčevića imao je doista samo propagandni karakter u politici Hrvatske stranke prava, a to se pogotovu odnosilo na kasniji ustaški pokret. Prema riječima M. Gross, poslije raskola Stranke prava 1895, »ni jedna od brojnih političkih grupa koje će se kititi pravaškim imenom nema više veze niti s idejama Ante Starčevića niti s njihovom primjenom u osamdesetim godinama«. (Osnovni problemi pravaške politike 1878—1887, *Historijski zbornik* — dalje: HZ—XV, 1962, 118. Uz ovaj rad upozoravamo također na raspravu istog autora: *Geneza Frankove stranke*, HZ, XVII, 1964.)

³ Program je objavljen u brošuri pod naslovom: *Republikanski program Hrvatske stranke prava*, Zagreb (bez god. izd.).

Treba istaći da je taj program, uz Vladimira Prebega kao predsjednika Hrvatske stranke prava, potpisao i kasniji ustaški poglavnik Ante Pavelić, kao tajnik stranke. Njegov jači utjecaj u stranci počinje već tada i osjećat će se sve do 1929, dakle do odlaska iz zemlje.

Hrvatska stranka prava u tom razdoblju u biti je samo formalno egzistirala, jer u hrvatskoj politici nije mogla postići veći uspjeh, u prvom redu zbog toga što je glavnu riječ vodila Radićeva Hrvatska republikanska seljačka stranka. Velikohrvatski program stranke i neprestano isticanje republikanizma, koji je u daljnjem razvoju i Radić morao napustiti, nisu mogli frankovcima, uz utjecaj HRSS-a osigurati jači oslonac u društvenim slojevima, što jasno pokazuju i njihovi neuspjesi na izborima. Zbog toga Hrvatska stranka prava ni svojim kratkotrajnim sudjelovanjem u Hrvatskom bloku, tj. u suradnji sa Stjepanom Radićem, nije mogla uz ostale građanske stranke doći do jačeg izražaja.⁴ U tom momentu dolazi i do vidnijeg sukoba frankovaca s vodstvom HRSS, kad je ono pokazalo volju za suradnju sa srbijanskim političkim grupama. Hrvatska stranka prava nastojala je taj određeni zaokret u politici HRSS-a iskoristiti za jačanje svoga utjecaja, pa je u svojoj propagandi osuđivala Radićevu stranku da je napustila svoj program borbe za nacionalno oslobođenje hrvatskog naroda, te da su samo frankovci ostali i dalje vjerni toj misiji. Međutim, ta akcija nije polučila željene rezultate, a frankovci su bili isključeni iz Hrvatskog bloka.⁵

Nemoć frankovaca da zauzmu jače pozicije u daljnjem političkom razvoju bila je velikim dijelom uzrok osjetnom skretanju s dotadašnjeg stranačkog kolosijeka, koje se pokazalo u njihovu paktiranju s radikalima od 1922—1925. Napuštajući u toj akciji privremeno čak i svoj dotadašnji program — jer se radilo o vezi s faktorima potpuno suprotnih tendencija — frankovci su pokušali time u službi radikala i u vlastitom interesu minirati Radićev pokret koji je neprestano rastao. Glavnu ulogu u toj akciji imao je među frankovcima upravo Ante Pavelić.⁶

Pavelić je, nakon neuspjeha spomenute akcije, koju su radikali otkazali u izmijenjenoj situaciji, ostao i dalje najaktivniji predstavnik frankovaca, izražavajući u raznim prilikama velikohrvatske tendencije i potrebu stvaranja samostalne Hrvatske. U nizu članaka, govora i drugih istupa, objavljivanih redovito u organu stranke *Hrvatsko pravo*, težište Pavelićeve akcije bilo je neprestano na propagandi neodrživosti ideje jugoslawenstva kao osnovne zablude i prepreke u razvoju hrvatskog naroda. Njegova nacionalistička krajnost dolazila je do izražaja i u raznim istu-

⁴ Usp. F. Culinović, Jugoslavija između dva rata I, Zagreb 1961, 258 i d.; H. Matković, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka — Zbornik radova V, Beograd 1963, 92—93.

⁵ Opširnije o tome usp. B. Gligorijević, Politička previranja u Demokratskoj stranci na pitanju taktike prema Hrvatskom bloku u drugoj polovini 1922, Istorija XX veka — Zbornik radova VIII, 1966, 232—235.

⁶ V.: H. Matković, Veze između frankovaca i radikala od 1922—1925, HZ, XV, 1962; Z. Kulundžić, O vezama frankovaca i radikala od god. 1918. do 1941, HZ, XVII, 1964.

pima, osobito u nastupnoj izjavi koju je, kao izabrani poslanik u skupštinskim izborima 1927, pročitao potkraj listopada te godine u Narodnoj skupštini.⁷

Atentat u Skupštini na zastupnike HSS-a Paveliću je dao povoda da još više istakne svoj velikohrvatski nacionalizam. Ocrtavajući u jednom od svojih posljednjih članaka, u studenom 1928. — koji su ustaše u NDH posebno isticali tvrdeći da se u njemu »već vide obrisi kasnijih ustaških načela« — potpuno tendenciozno razvojnu liniju politike i programa Hrvatske stranke prava od njenog utemeljitelja Ante Starčevića dalje, Pavelić je zaključio da se stranka borila »prije godine 1918. za nezavisnost Hrvatske, upozoravala je davno prije 1918. kakova pogibelj prijeti Hrvatskoj od tako zvanog jugoslavenstva, a učinila je svoju dužnost i odmah poslije prevrata 1918. godine, izjavivši jasno i otvoreno, da je to nesreća hrvatskog naroda i da se tim putem ne smije ići.«⁸

U tim danima, pred sam odlazak u inozemstvo, Pavelić je svoju djelatnost usmjerio i na organiziranje ilegalnih političkih akcija. Potrebnu podršku u tome našao je u malobrojnoj Hrvatskoj pravaškoj revolucionarnoj omladini (HPRO) koja se organizirala u okviru Hrvatske stranke prava već od 1926, kad je pokrenut i njen organ *Starčević*.⁹ Na saboru HPRO, održanom 2. rujna 1928, donesena je rezolucija u kojoj se zahtijevala uspostava samostalne hrvatske države.¹⁰ Prvi korak u organiziranju takvih akcija bilo je osnivanje ilegalnih terorističkih omladinskih grupa. Nakon prve akcije — manifestacije u povodu proslave »dana Rakovice« 14. listopada — terorističke grupe pravaške omladine došle su do jačeg izražaja u zagrebačkim demonstracijama 1. prosinca 1928. Kompromitirani pred policijom, organizatori te akcije Branimir Jelić i Gustav Perčec ilegalno odlaze iz zemlje, 3. prosinca 1928. Njihov korak slijedit će uskoro i sam Pavelić koji se, poslije uvođenja diktature kralja Aleksandra 6. siječnja 1929, osjetio pogotovu ugroženim.¹¹

Pavelićev odlazak u inozemstvo označavao je početak nove faze u njegovoj političkoj djelatnosti koja neće moći odmah uroditi stvaranjem šire organizirane akcije. Premda se već od prvih dana izvan zemlje predstavljao kao emisar čitave hrvatske opozicije — koja je nakon izrazitog ogorčenja izazvanog atentatom u Skupštini i pod udarom šestojanuarskog režima stvarno i mogla imati privid jedinstva — ipak su njegove prve akcije pokazale da on izražava težnje uglavnom najekstremnijih građanskih elemenata, koji su se dotad, kako je to prethodno uočeno, kretali

⁷ Pavelićevi govori, izjave i članci do odlaska u inozemstvo 1929, objavljeni su prema određenom izboru, u cjelini ili u fragmentima, u brošuri: *Putem hrvatskog državnog prava*, Zagreb 1942.

⁸ Isto, 82.

⁹ O tome usp. kalendar *Pravaš 1928*, 51—57. List *Starčević* izlazio je do listopada 1928, kad je umjesto njega pokrenut *Hrvatski domobran*.

¹⁰ Vodstvo HPRO, koje je izabrano poslije sabora, sačinjavali su: Branimir Jelić predsjednik, Ante Jedvaj i Adolf Slunjski kao potpredsjednici (IHRPH, Zb., Ustaše VIII-1-B, 1929).

¹¹ Uprava policije u Zagrebu, u svom izvještaju od 2. IX 1929, ističe da je Pavelić napustio zemlju 19/20. siječnja 1929, te da je provjeravanjem u njemu bliskim krugovima ustanovljeno da je »emigrirao bez prethodnog dogovora sa svojim prijateljima, a navodno ni Hrvatska stranka prava, čiji je Pavelić pristaša, o tom njegovom koraku nije bila izvještena« (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1929).

sporednim kolosijekom hrvatske politike.¹² To će uskoro potvrditi i odlazak u emigraciju Augusta Košutića i Jurja Krnjevića, kao službenih predstavnika Hrvatske seljačke stranke, najjače političke snage u Hrvatskoj, iako bi njihovi rijetki dodiri u prvo vrijeme s Pavelićem mogli izazvati sumnju u postojanje dvaju pravaca u hrvatskoj političkoj emigraciji od njenog samog početka. Naprotiv, to je bio već stvarni sukob oko dviju koncepcija za rješavanje hrvatskog pitanja koje su počele sve više dolaziti do izražaja. Unitarističku koncepciju je dotadašnja politička praksa već potpuno potisnula iz političkog života u Hrvatskoj, a sve dominantnija postajala je koncepcija HSS-a o potrebi preuređenja Jugoslavije u federativnu državu, koja bi Hrvatskoj zajamčila što veću autonomiju, osiguravajući tako prvenstveno interese hrvatske buržoazije. Separatistička koncepcija o rješavanju hrvatskog pitanja počela je od uvođenja šestojanuarskog režima izbijati vidnije na površinu, nalazeći u Paveliću i emigrantima oko njega svoje prave nosioce. Ta koncepcija, dakako, dobiva ozbiljniji sadržaj i značenje sve uočljivijim jačanjem revizionističkih tendencija u međunarodnim odnosima, u kojem je okviru Jugoslavija bila jedan od glavnih predmeta pažnje.

Nakon atentata u Skupštini i proglašenja diktature, vodstvo HSS-a počinje u svojoj politici znatniju pažnju pridavati vlastitoj akciji u inozemstvu, nastojeći bar donekle utjecati na dotadašnji stav vlada Francuske i V. Britanije prema politici kralja Aleksandra koji je uživao njihovu podršku. U tom smislu treba ocijeniti i misiju A. Trumbića u Beču, Parizu i Londonu s ciljem da ispita reagiranje službenih krugova. Orijentacija na neposredno sporazumijevanje s Beogradom, sugerirana s te strane, bila je u tadašnjoj situaciji značajna konsekvenca za vodstvo HSS-a.¹³ Premda otad politiku vodstva HSS-a počinje sve više obilježavati pasivnost, ipak interes za vanjskopolitičku akciju nije zamro. U tom je pravcu bila karakteristična djelatnost Košutića i Krnjevića, te njihova određena suradnja s Pavelićem u prvo vrijeme.¹⁴ Ta je akcija dobila tako u prvoj fazi zajedničke nosioce u Paveliću i njegovim ljudima i u predstavnicima HSS-a. Zajednički im je cilj u toj akciji bilo upoznavanje inozemstva s akutnošću hrvatskog pitanja u Jugoslaviji, a zasebne koncepcije o njegovu rješenju postojale su i dalje. Shvatljivo je zbog toga da će ta suradnja sve više slabiti i uskoro nestati.

Pavelić se u emigraciji najprije povezo u Beču s grupom starih frankovaca, koja se od sloma Austro-Ugarske Monarhije okupljala također u svrhu propagande za stvaranje samostalne hrvatske države. Bečka grupa, u kojoj su se isticali general Stjepan Sarkotić i viši oficiri bivše austro-ugarske vojske Ivan Perčević i Stjepan Duić, bila je dio one hrvatske

¹² Prema spomenutom policijskom izvještaju (v. bilj. 11) frankovci su različito komentirali Pavelićev odlazak iz zemlje: da obavijesti inozemstvo što se događa u Jugoslaviji; da podigne vlastiti ugled i prikaže se »narodnim mučenikom« po uzoru na Stjepana Radića; nije imao namjeru da ostane dulje vremena izvan zemlje ali, kad mu je zaprijetio zarvor, odustao je od povratka.

¹³ Opširnije o tome usp. B. Krizman, Trumbićeva misija u inozemstvu uoči proglašenja šestojanuarske diktature (oktobar—decembar 1928), *Historijski pregled*, 1962, br. 3.

¹⁴ Opširnije o tome usp. Lj. Boban, Iz historije odnosa između Vl. Mačeka i dvora u vrijeme šestojanuarskog režima (odnosi do oktobranog Ustava od 3. IX 1931), HZ, XVIII, 1965.

emigracije koja se nije pomirila sa stvaranjem jugoslavenske države. Ta emigracija organizirala je relativno široku akciju u Austriji i Mađarskoj, a na čelu joj se nalazio Hrvatski emigrantski komitet, čiji je predsjednik bio Ivica Frank, sin dra Josipa Franka.¹⁵ Ta je emigracija uspela pomoću svojih najutjecajnijih članova, koji su imali visoke vojne položaje u Austro-Ugarskoj, dobiti određenu političku podršku u Austriji i Mađarskoj, naročito u vojnim krugovima, i tako steći veći broj jačih političkih veza. Ona je bila također u službi mađarske vlade, koja je u početku ozbiljno pomišljala na vojnu intervenciju u Jugoslaviji u čemu bi joj poslužile vojne legije formirane u Mađarskoj od vojnih emigranata iz južnoslavenskih zemalja bivše Austro-Ugarske, i to pretežno iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine.¹⁶ Pavelić se ne samo obilno koristio osobnim vezama spomenute grupe u Beču, nego je također ubrzo uspio i da odlučno utječe na njene članove. Prvi vidniji znak te akcije bilo je pokretanje lista *Grič*, u redakciji Gustava Perčeca, koji je štampan na hrvatskom, njemačkom i francuskom jeziku, a bio je u prvom redu namijenjen evropskoj javnosti u cilju propagande separatističkih ideja.¹⁷ Bez sumnje su već prije uspostavljene veze između Pavelića i makedonskog separatističkog pokreta VMRO — koje zasad još uvijek nije moguće detaljnije osvijetliti — bile osnovni motiv da on i u tom pravcu uspostavi neku akcionu suradnju. Uz to je i Pavelićev nastup u emigraciji privlačio veliku pažnju makedonskih separatista koji su, pozvavši ga u Bugarsku, htjeli istaći proširenje političkog fronta protiv beogradskog režima. Pavelićev kratkotrajni boravak u Sofiji, u travnju 1929, kamo je došao u pratnji Perčeca, završio je izdavanjem *Deklaracije* o daljnjem zajedničkom radu hrvatskih i makedonskih separatista, kojima — kako je istaknuto u tom dokumentu — »nemogući režim, kome su podvrgnute Hrvatska i Makedonija, podjednako nalaže, da koordiniraju svoju legalnu djelatnost za izvođenje čovječjih i narodnih prava, političke slobode te potpune nezavisnosti i Hrvatske i Makedonije«.¹⁸ Boravak Pavelića, kao gosta Nacionalnog makedonskog komiteta, u Sofiji i očita tolerantnost bugarske vlade prema atmosferi koja je u povodu toga nastala izazvali su reagiranje Beograda.¹⁹ Da ne bi došlo do nesuglasica između austrijske i jugoslavenske vlade, Paveliću je, nakon povratka iz Sofije, bio uskraćen azil u Austriji. Zbog toga će naredna etapa Pavelićeva puta u emigraciji biti odlazak u Italiju gdje, uz kraće prekide, ostaje sve do dolaska u Zagreb godine 1941.

¹⁵ Opširnije o tome komitetu pisao je M. Gagliardi, jedan od njegovih članova, u brošuri: *Istina o hrvatskom emigrantskom revolucionarnom komitetu 1919—1921*, Graz 1922. (O tome usp. i J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965, 209—210.)
¹⁶ Usp. R. Horvat, n. dj., 124—129. O vanjskopolitičkom položaju Jugoslavije usp. rasprave V. Vinavera: *Englesko i talijansko »zaokružavanje«* Jugoslavije 1926—1928, *Istorija XX veka*, — Zbornik radova, VIII, 1966, 84 i d.; isti, *Ugrožavanje Jugoslavije 1919—1932*, *Vojnoistorijski glasnik*, 1968, br. 1.

¹⁷ *Grič* je izlazio do 1933. godine.

¹⁸ Brošura: *Za Nezavisnu državu Hrvatsku — povodom trogodišnjice Sofijske deklaracije*, naklada *Griča*, 1932.

¹⁹ Jugoslavenska vlada je naredila svom poslaniku u Sofiji da zbog boravka Pavelića uloži najenergičniji protest kod bugarske vlade. Pavelić i Perčec bili su u srpnju 1929. osuđeni na smrt *in contumaciam* od Suda za zaštitu države u Beogradu (*Intarnji list*, 18. VII 1929).

Dakako da su tome pogodovali još uvijek nesređeni odnosi između Italije i Jugoslavije. U okviru Mussolinijeve ekspanzionističke politike prema Balkanu upravo se i mogla naći podrška fašističke Italije za akciju razbijanja Jugoslavije.²⁰ Otad će zapravo ustaški pokret prvenstveno da služi Italiji kao instrument pritiska na kralja Aleksandra i njegovu politiku. U vezi s tim može se tvrditi da Pavelić tek u Italiji i pod njenim okriljem 1930. u organizacionom pogledu stvara svoj pokret pod imenom *Ustaša — hrvatski oslobodilački pokret*.²¹

Početak rada u tom pravcu bilo je već 1931. stvaranje manjih vojnih formacija koje su bile uvježbavane da vrše diverzantske akcije u Jugoslaviji. Uz financijsku pomoć talijanske vlade Pavelić osniva i prve ustaške logore u kojima se okupljaju prvi pripadnici pokreta, među kojima su se, pored manjeg broja političkih emigranata iz Jugoslavije, nalazili uglavnom zavrbovani radnici Hrvati, ekonomski emigranti, iz Belgije, manjim dijelom iz Austrije i iz Južne Amerike. Ti su logori često mijenjali svoja sjedišta na zahtjev same talijanske vlade koja zbog slabih odnosa s Jugoslavijom nije htjela da sebi stvara još veće probleme.²²

Uskoro nastaju i osnovni organizaciono-programatski dokumenti ustaškog pokreta: *Ustav* Ustaše hrvatskog oslobodilačkog pokreta (1932) i *Načela* hrvatskog ustaškog pokreta (1933). Dok je u Ustavu razrađena organizaciona struktura ustaškog pokreta, Načela sadrže njegov program i ideologiju.²³

²⁰ Pavelić je još u ljeto 1927. — na povratku iz Pariza gdje je sudjelovao na evropskom kongresu gradova kao delegat grada Zagreba — svratio u Rim i na vlastitu inicijativu došao u dodir s nekim službenim predstavnicima talijanske vlade. Pišući o tome poslije rata, Pavelić ističe da je već tada ustanovio da tadašnji odnosi između Rima i Beograda »u budućnosti mogu biti od koristi za hrvatsku revolucionarnu akciju« (J. Jareb, n. dj., 51). O politici Italije prema Jugoslaviji usp. Vinaverove rasprave u bilj. 16.

²¹ Tvrdnje ustaša da je taj pokret Pavelić osnovao prije svog odlaska iz zemlje, tj. početkom siječnja 1929, očigledni su falsifikat, a svjedočanstvo za to može se naći i u literaturi proustaške tendencije (Usp. E. D. Kvaternik, Još nešto o rimskim ugovorima, *Hrvatska revija*, Buenos Aires, 1953, br. 2; J. Jareb, n. dj., 42—43). Falsificiranim podatkom o osnivanju pokreta u zemlji ustaše su se osobito koristili za propagandu u NDH. Tako ustaški funkcioner Blaž Lorković u svojoj brošuri: *Ustaški pokret u borbi za oslobođenje Hrvatske*, Zagreb 1942, piše da je Pavelić drugi dan nakon proglašenja diktature osnovao »Ustašu — hrvatski oslobodilački pokret« sa zadaćom: »Oslobođenje Hrvatske izpod srbskog jarma i stvaranje samostalne i nezavisne države«.

²² Glavni ustaški logori u Italiji bili su: Lipari, Bovigno, Brescia, Zadar. Glavni ustaški stan nalazio se najprije u Torinu a zatim u Bologni (Arhiv SUP-a SRFH, istražni materijali A. Moškova).

²³ Nije nam poznat prvobitni tekst Ustava i Načela ustaškog pokreta iz 1932, odnosno 1933. Tek po dolasku u zemlju 1941. ustaše su pomoću štampe i publicistike razvili o Načelima vrlo široku propagandu. U mnoštvu napisa i komentara o njima ističe se brošura D. Crljena, *Načela hrvatskog ustaškog pokreta*, Zagreb, 1942, koja je zapravo bila njihov službeni tumač, te na osnovu nje i donosimo ovaj prikaz. Za upoznavanje ideja o društveno-ekonomskom uređenju ustaške države usp. komentar V. Riegera, jednog od ideologa ustaškog pokreta, u njegovoj knjizi: *Uvod u društvenu politiku*, Zagreb 1943. Ustav je objavljen u *Ustaši*, glavnom organu ustaškog pokreta u NDH, 22. V 1941.

U Ustavu je ustaški pokret definiran kao »oslobodilački pokret« koji ima zadaću »da svim sredstvima, pa i oružanim ustankom, oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom svom narodnom i povijesnom području«. S obzirom na organizacionu strukturu, ustaški pokret sačinjavaju četiri vrste organizaciono-političkih jedinica. Osnovna jedinica je *zbir*, koji je okupljao pripadnike pokreta s jednog manjeg područja (selo, naselje, ulica). Skup svih zbirova na području jedne općine činio je *tabor*, a svi tabori na području jednog kotara činili su *logor*. Najveća jedinica bio je *stožer* koji je okupljao sve logore u jednoj velikoj župi. Na čelu tih jedinica bili su odgovarajući ustaški funkcioneri: zbirnici, tabornici, logornici i stožernici. Oni u odnosu na svoj rang predstavljaju ustaški pokret, kao jedinu političku organizaciju u odgovarajućim upravnim jedinicama. Na čelu čitavog pokreta bio je Glavni ustaški stan (GUS) koji je rukovodio cjelokupnim organizaciono-političkim radom. GUS se sastojao od doglavičkog vijeća i pobočničkog zbora. Prvi se organ sastojao od najviše 12 doglavičnika, a drugi od najviše 7 poglavičnih pobočnika. Na čelu GUS-a bio je ustaški poglavnik koji je smatran vođom čitavog pokreta. On je postavljao i razrješavao sve visoke funkcionere pokreta. Kako se vidi, ustaški je pokret u organizacionom pogledu zamišljen po uzoru na fašistički i nacionalsocijalistički pokret, što će imati odraza i u *Načelima*, tj. u njegovu programu i ideologiji.

Načela ustaškog pokreta bila su zapravo njegov osnovni program jer su u njemu zacrtane glavne koncepcije pokreta. Načela su bila za ustaški pokret »osnovni zakon« po kojemu treba organizirati cjelokupni život naroda u budućoj ustaškoj državi. Osnovni smisao Načela ustaškog pokreta sastoji se s jedne strane u naglašavanju značenja historijske tradicije hrvatskog naroda, kao jednog od glavnih temelja buduće ustaške države, a s druge u isticanju potrebe totalitarnog uređenja takve tvorevine kao jedine sigurne perspektive za opstanak nacije. Takav spoj tih koncepcija trebalo je da omogući ustaškoj propagandi pripremanje puta u hrvatskom narodu za dolazak na vlast, a uz to i osiguranje podrške fašističke Italije i Trećeg Reicha. Zbog toga je u *Načelima* i došla do izražaja posebna ustaška interpretacija nekih osnovnih problema i ideja u povijesti hrvatskog naroda. U vezi s tim osobito je značajno ustaško tumačenje ideje jugoslavenstva. Ustaški pokret negira historijsku ulogu i značenje ilirskog pokreta, tj. hrvatskog narodnog preporoda, u stvaranju moderne hrvatske nacije, ističući da je on bio »prva zabluda« koja je, zamjenjujući hrvatsko ime ilirskim, dovela u sumnju »hrvatsku narodnu samosvojnost«. Ustaški pokret ne priznaje ondašnje ilirsko ime kao zajednički naziv za tada gotovo potpuno rascjepkani hrvatski narod, u kojemu su različite pokrajinske političke koncepcije dolazile do vrlo jakog izražaja. Upravo je — prema potpuno iskrivljenom i tendencioznom tumačenju ustaškog pokreta — takvu »zabludu (...) suzbio i uništio na sjajan način Otac domovine dr Ante Starčević«, koji je smatran kao »preteča i inspirator« ustaškog poglavnika Pavelića. Zlopotrebljavajući prema tome ideologiju Ante Starčevića, ustaše su glavno uporište nalazili u njegovoj velikohrvatskoj koncepciji koju su potpuno iskrivili.

Stvaranje jugoslavenske države 1918. bilo je, prema daljnjem tumačenju ustaškog pokreta, vrhunac »nijekanja hrvatske narodne samosvojnosti«. Zbog toga je hrvatski nacionalni pokret u Jugoslaviji tumačen kao »obrana kulturnog Zapada« od Istoka koji je nastojao hrvatski narod »prevariti nestvarnom jugoslavenskom idejom«. U vezi s tim, ustaški pokret svoju velikohrvatsku koncepciju osobito temelji na veličini hrvatskog teritorija i značenju rijeke Drine kao »granice dvaju svjetova, zapadnog i istočnog«. Ističući tako granicu buduće ustaške države, ustaški je pokret upravo u Kraljevini Jugoslaviji, kao velikosrpskoj tvorevini, gledao onu »tudinsku silu« koja je spriječila ostvarenje suverenih prava hrvatskog naroda.

Ekonomsko-socijalno i političko uređenje buduće ustaške države zauzima posebno mjesto u Načelima. U njima je seljaštvo postavljeno kao »temelj i izvor svakog života, pa je kao takvo pravi nosilac svake državne vlasti u hrvatskoj državi«. Pridajući osnovnu ulogu seljaštvu, ustaški je pokret u tom okviru zamišljao i sve ostale društvene slojeve naroda, jer oni svi potječu »iz seljačkih obitelji«. Ističući u Načelima da su sva materijalna i duhovna dobra u vlasništvu naroda, te da on jedini njima raspolaže, ustaše su zapravo po uzoru na nacionalsocijalizam i fašizam demagoški kritizirali kapitalistički sistem i teoretski proklamirali socijalnu organizaciju svih društvenih slojeva i grupa na principima korporativizma. Izgradnja takve zajednice isključiva je dužnost pravih pripadnika hrvatskog naroda, i s tim u vezi se u Načelima zaključuje: »U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ne smije odlučivati nitko, tko nije po pokoljenjima i po krvi član hrvatskog naroda (...).«

II

U cilju daljnjeg proširivanja i jačanja ustaške organizacije Pavelić je pomoću posebnih emisara nastojao svoju akciju prenijeti i u neke druge zemlje. To su s jedne strane bile one zemlje u kojima je brojnija ekonomska emigracija iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine mogla poslužiti za angažiranje pripadnika pokreta (Belgija, Holandija, Francuska, SAD, zemlje Južne Amerike), a s druge one države koje su iz vlastitih interesa bile voljne podržati ustaški pokret u njegovoj borbi protiv Jugoslavije. U tom je pogledu posebna pažnja posvećena Njemačkoj i Mađarskoj.

U njemačko-jugoslavenskim odnosima pitanje ustaša javlja se, dakle, prije stupanja Hitlera na vlast. Naime, Branko Jelić, jedan od ustaških prvaka i prvih emigranata, organizirao je u Berlinu ustaški propagandni centar, tako da je njemačko ministarstvo vanjskih poslova bilo prisiljeno zauzeti stav prema ustaškoj emigraciji. U Njemačkoj je ustaška propaganda najviše djelovala preko listova *Croatia press* i *Nezavisna Država Hrvatska* koje je uređivao i izdavao sam Jelić. Za tu akciju Jelića i drugih ustaških emigranata zainteresirali su se osobito vojna obavještajna služba (Abwehr) i vanjskopolitički ured nacističke stranke i često su intervenirali u korist emigranata, ističući da mogu poslužiti za dosta-

vljanje obavještajnih podataka s obzirom na svoje veze s ostalom ustaškom emigracijom u Italiji i Mađarskoj. Ali takav stav nije odgovarao i njemačkom ministarstvu vanjskih poslova, jer je ono bilo u prvom redu zainteresirano za održavanje korektnih odnosa s jugoslavenskom vladom, pa je već sredinom 1933. pokušalo isposlovati zabranu tih ustaških listova. Listovi, doduše, nisu tada bili zabranjeni, ali je do toga došlo u siječnju 1934. Međutim, to ne znači da su bile prekinute i veze ustaša s nacističkim organima.²⁴

U Mađarskoj je glavni Pavelićev suradnik bio Perčec koji je, nakon uskraćenoga azila u Austriji, prešao u Mađarsku.²⁵ Po direktivi Pavelića a uz pristanak mađarske vlade, Perčec je već 1931. na posjedu Janka Pusta kod Nagy Kanizse, — dakle u neposrednoj blizini jugoslavenske granice — organizirao ustaški centar u kojemu se u početku okupilo oko 20 emigranata, većinom bjegunaca iz Jugoslavije.²⁶ Janka Pusta, koja je zapravo bila vojni logor, postala je uskoro glavni ustaški centar za obučavanje diverzantskih grupa i atentatora. Zadaća im je bila u prvom redu da se prebacuju u Jugoslaviju i u njoj izvode razne diverzije, šire ustašku propagandu i poduzimaju druge manje akcije.²⁷

Perčec je bio dvije godine na čelu toga ustaškog centra²⁸, a zatim ga je zamijenio Vjekoslav Servatzy, također jedan od utjecajnijih Pavelićevih suradnika koji je rukovodio logorom do lipnja 1934, kad je logor po nalogu mađarskih vlasti bio raspušten. Bez sumnje je jedan od razloga za taj korak mađarske vlade bilo i javno isticanje dokaza o Janka Pusti koje su jugoslavenske vlasti iznijele u štampi 1933. godine.²⁹

Za razliku od djelatnosti u Italiji, Njemačkoj i Mađarskoj, gdje se u prvom redu tražila podrška službenih krugova tih država, u ostalim je zemljama Pavelićeva akcija bila isključivo usmjerena na stvaranje podloge u redovima hrvatskog radništva koje je iz ekonomskih razloga emigriralo iz Jugoslavije.

²⁴ V. opširnije o tom u: *D. Biber*, n. dj., 37 i d.; *L. Hory—M. Broszat*, n. dj., 25 i d.

²⁵ Pavelić je 1933. sklopio sporazum o suradnji s Mađarskom revizionističkom ligom, prema kojemu je bilo utvrđeno da će granica između Mađarske i buduće hrvatske države ići rijekom Murom, Dravom i Dunavom, tj., da će Međimurje pripasti Hrvatskoj (Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, zb. Okupatori i kvizlinzi, sign. 144, izvještaj Poslanstva NDH u Budimpešti, 1. IV 1942).

²⁶ Ta se grupa neprestano povećavala tako da su se sredinom listopada 1932. na Janka Pusti nalazila 42 emigranta (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1932).

²⁷ Među ostalim, ustaše s Janka Puste osobito su se služili vrbovanjem tzv. dvovlasnika na jugoslavensko-mađarskoj granici i preko njih ubacivali u zemlju razni propagandni materijal (Isto).

²⁸ Pavelić je smijenio Perčeca s njegove dotadašnje dužnosti nakon otkrića njegove veze s Jelkom Pogorelec koja je bila u službi jugoslavenske policije (Arhiv SUP-a SRH, istražni materijali A. Moškova). V. K. Volkov, Operacija »Tevtonski meč«, Moskva 1966, 151—152, navodi da je Perčec poslije atentata u Marseilleu došao u Italiju, gdje su ga ustaše osudili na smrt, te u vezi s tim postavlja pitanje je li on bio žrtva na koju se prebacivala sva odgovornost za atentat. Volkov, naime, iznosi tezu da Italiji u tom momentu nije odgovarala takva ustaška akcija.

²⁹ Do tih dokumenata došlo se upravo u vezi s aferom J. Pogorelec. Od napisa u štampi u vezi s tim ističu se članci koje su objavile zagrebačke *Novosti* (5—14. X 1933), a zatim objavljeni u posebnoj brošuri pod naslovom: *Tajne emigrantskih zločinaca*, Zagreb 1933, koju je potpisala J. Pogorelec.

Već prije svoje akcije u Mađarskoj, Perčec je 1930. po nalogu Pavelića radio u Belgiji na pridobivanju hrvatskih radnika za tek osnovani ustaški pokret. Uspjelo mu je okupiti manji broj radnika i organizirati ih iste godine u tzv. Hrvatski savez uzajamne pomoći, sa sjedištem u Seraingu, preko kojeg su kasnije organizirano vrbovani novi pripadnici za ustaške logore u Italiji. Taj je savez imao podružnice u desetak belgijskih gradova.³⁰ Međutim, njegov relativno uspješan početak neće se kretati linijom uspona, jer će njegovu ulogu uskoro razotkriti progresivnije snage mnogobrojnog hrvatskog radništva u Belgiji, među kojima su značajnu ulogu imali i komunisti.³¹

Slični pokušaji ustaša na stvaranju pokreta u susjednoj Holandiji i Francuskoj nisu imali nikakva uspjeha.

Sredinom 1931. ustaška je akcija prenesena i među hrvatske iseljenike u Sjevernoj i Južnoj Americi. Brojni iseljenici na tim kontinentima, koji su različitim političkim i drugim organizacijama bili pristo vezani s prilikama u domovini, a osobito uzbuđeni atentatom na hrvatske zastupnike i uspostavom šestojanuarskog režima, davali su izgleda za uspjeh i ustaškoj akciji. Bez sumnje su u vezi s tim ustaše računali i na znatnu ekonomsku pomoć raznih iseljeničkih ustanova, a i pojedinaca.³²

Akciju je u ime Pavelića započeo Branko Jelić koji je u prvoj polovici 1931. prošao gotovo sve veće države na oba kontinenta i u njima, s većim ili manjim uspjehom, pokušao stvoriti uporišta ustaškog pokreta. Tom je prilikom održao niz predavanja kojima je propagirao Pavelićeve ideje i potrebu stvaranja ustaškog pokreta. Među skupštinama održanim u to vrijeme ističe se ona u travnju 1931. u Buenos Airesu na kojoj je također govorio Jelić i s koje je bila upućena rezolucija iseljenika Ligi naroda u Ženevi sa zahtjevom stvaranja samostalne hrvatske države.³³ Međutim, ustaški pokret nije na američkom tlu dobio oblike slične onima u Evropi. Hrvatsko iseljeničtvo u Sjevernoj i Južnoj Americi, gledajući u cjelini, nije bilo spremno podržati akciju jedne ilegalne terorističke organizacije, nego radije javnu opozicionu politiku prema režimu u Jugoslaviji, kakvu je djelatnost razvijalo još od 1918, u prvom redu zbog nezadovoljstva s uspostavom monarhije. Stvarajući zbog toga organizaciju pod imenom Hrvatski domobran — slično organizaciji koju je pokušao osnovati u zemlji pred odlazak u emigraciju —, Jelić je zapravo s druge strane poveo akciju koja nije naišla na povoljan prijem kod Pavelića. Teško je ustvrditi koliko je Jelić u tu akciju svjesno unio neku svoju koncepciju, ali je činjenica da već otad između njega i Pavelića postoje izvjesna razilaženja u gledanjima na daljnje razvijanje i orijentaciju ustaškog pokreta.

Hrvatski domobran organizirao se, uglavnom, u Južnoj Americi, i to u Argentini, Urugvaju, Boliviji i Brazilu i u tim je zemljama postojao

³⁰ IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1934.

³¹ Opširnije o tome govori I. Amulić u svojim sjećanjima, Četrdeset godina, knj. 2, Beograd 1960, 369—373.

³² Usp. V. Holjevac, Hrvati izvan domovine, Zagreb 1968, 152—153.

³³ Grič (Beč), 5. V 1931.

izvjestan broj njegovih ogranaka.³⁴ U SAD ta organizacija nije imala uspjeha i svodila se na malobrojne povjerenike, a u Kanadi je pokušaj njenog osnivanja potpuno onemogućila jaka organizacija Hrvatske seljačke stranke.³⁵

Unatoč tome Hrvatski je domobran pokušavao razviti propagandu ne samo u Južnoj nego i u Sjevernoj Americi. Glavni nosioci te propagande bili su listovi *Hrvatski domobran* u Buenos Airesu — u redakciji Ante Valente, glavnog Jelićevog suradnika, koji je poslije njegova odlaska preuzeo vodstvo organizacije — i *Nezavisna država Hrvatska* u Pittsburgu, pokrenuti godine 1931. U SAD su ustaše naišli na jaku prepreku zbog antifašističkog pokreta hrvatskih iseljenika koji su inicirali komunisti. Nastojeći dobiti podršku iseljenika, ustaški su elementi pod izlikom borbe protiv režima u Jugoslaviji raspirivali šovinizam protiv Srba i borili se protiv komunista. U tome su našli podršku znatnog broja rimokatoličkih svećenika među iseljenicima, a također i nekih američkih krugova na liniji suzbijanja komunističke opasnosti. Glavni cilj njihove akcije bilo je osvajanje Hrvatske bratske zajednice, najveće hrvatske iseljeničke organizacije što bi im omogućilo vrlo jak utjecaj na emigrante. Međutim, tu su naišli na vrlo jak otpor velikog broja antifašistički orijentiranih iseljenika, a to je došlo osobito do izražaja na Četvrtoj konvenciji Zajednice u Milwaukeeu 1935, kad je bila usvojena rezolucija u kojoj je osuđena politika i djelatnost ustaških elemenata. Poslije toga poraza doživio je neuspjeh i pokušaj ustaša da se uvuku u glavni ured Zajednice.³⁶

U Evropi se ustaška propaganda i dalje širila. Uz već spomenuti *Grič*, koji je izlazio u Beču od 1931, Pavelić u isto vrijeme počinje u Bresciji izdavati list *Ustaša*, u prvom redu namijenjen ustašama u Italiji.³⁷ Međutim, da bi ustaška akcija dobila šire značenje, u toku 1930. i 1931. upućen je Ligi naroda u Zenevi i niz memoranduma koji su nastajali organiziranom akcijom Pavelića i njegovih suradnika a odašiljani u ime hrvatskih iseljenika iz pojedinih zemalja. Tako su bili upućeni memorandumi iz Južne Amerike, Belgije, Francuske i Njemačke. Uz to je i sam Pavelić uputio nekoliko predstavi pojednim evropskim političkim faktorima, u ime *hrvatskog narodnog zastupstva*. Bez sumnje je Pavelić tim memorandumima i predstavkama, čiji je sadržaj ukazivao na neophodnu potrebu razbijanja Jugoslavije zbog neodrživog položaja hrvatskog naroda u njoj, nastojao svratiti pažnju raznih političkih faktora u evropskim zemljama na svoju akciju tražeći za nju podršku. On je isticao da je ta akcija usko povezana sa sličnom akcijom koju je i HSS

³⁴ Na čelu organizacije Hrvatskog domobrana za čitavu Južnu Ameriku bilo je *Starješinstvo* sa sjedištem u Buenos Aires, koje je imalo tri *podstarješinstva* — u Sao Paolu, Montevideu i Majzalesu.

³⁵ IHRPH, Zb. Ustaše VII-1-B, 1934. Usp. i V. Holjevac, n. dj., 145.

³⁶ Opširnije o tom v.: S. Lojen, Uspomene jednog iseljenika. Zagreb, 1963; Z. Komarica, Borba američkih Hrvata za jedinstvo i pomoć narodnooslobodilačkom pokretu, *Forum*, 1966, br. 5—6.

³⁷ List je prestao izlaziti 1934, nakon atentata u Marseilleu.

u to vrijeme vodila u inozemstvu.³⁸ Prikazujući tako hrvatsko pitanje u prvom redu kao međunarodni problem, Pavelićeva je propaganda, u nastojanju da što više zainteresira spomenute faktore, težište stavljala na neophodnost njihove intervencije u Jugoslaviji, ističući da je ta tvorevina po svom karakteru agresorska i »ima namjeru ponovno provocirati svjetski sukob«.³⁹

U okviru terorističke djelatnosti ustaškog pokreta, koja je u narednim godinama sve više rasla, značajno je mjesto imala i ideja o atentatu na kralja Aleksandra. Ona je dobila i podršku pripadnika VMRO koji su inače u tom pogledu imali znatno više iskustva.⁴⁰ Osim toga, ubistvo jugoslavenskog kralja, kao glavnog nosioca i simbola postojećeg režima u zemlji, činilo se i jednoj i drugoj strani kao značajna akcija na liniji borbe za razbijanje Jugoslavije.

Prvi je atentat na Aleksandra bio organiziran u prosincu 1933. u povodu njegove posjete Zagrebu. Međutim, do atentata nije uopće ni došlo jer su posebno ubačeni atentatori iz inozemstva bili na vrijeme spriječeni.⁴¹ Pogodnija prilika ukazala se nakon obavijesti da će kralj Aleksandar posjetiti službeno Francusku, pa je donesena odluka da se atentat na njega izvrši odmah pri stupanju na francusko tlo, u Marseilleu.⁴² U vezi s tim započete su zajedničke pripreme ustaša i pripadnika VMRO-a, u kojima su glavnu ulogu imali ljudi uvježbani za takve akcije na Janka Pusti. Pripremama je rukovodio Eugen D. Kvaternik koji već u to vrijeme izbija među najbliže Pavelićeve suradnike. Vrlo brižljive pripreme urodile su naposljetku uspješnim atentatom 9. listopada 1934. u Marseilleu što će uskoro imati niz značajnih posljedica.⁴³ Ovdje ne treba ulaziti

³⁸ Većinu tih memoranduma Pavelić je objavio u posebnoj brošuri pod naslovom: *Aus dem Kampfe um den selbständigen Staat Kroatien*, naklada *Griča*, Beč 1931, a među njima nekoliko memoranduma Košutića i Krnjevića. Ističući značenje hrvatskog historijskog državnog prava, kao jednog od glavnih argumenata za potrebu stvaranja samostalne Hrvatske, Pavelić je radi obavještavanja evropske javnosti u istoj brošuri objavio i niz dokumenata iz hrvatske povijesti (tzv. *Pacta conventa* 1102, Hrvatsko-Ugarska nagodba 1868. i dr.).

³⁹ U tu svrhu Pavelić je napisao spis: *La restauration économique des pays danubiens*, naklada *Griča*, Beč 1932.

⁴⁰ Atentati su bili jedno od glavnih sredstava borbe VMRO-a i pomoću njih su se obračunavali sa svojim političkim protivnicima. Tako su bile uklonjene mnoge poznate političke ličnosti u Bugarskoj, među njima i Dimo Hadži-Dimov, jedan od glavnih predstavnika makedonskog oslobodilačkog pokreta (*Usp. D. Vlahov*, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950).

⁴¹ Uhapšeni atentatori Josip Begović, Petar Oreb i Antun Pogorelec bili su na sudskom procesu, potkraj ožujka 1934, osuđeni na smrt. Posljednji je pomilovan na doživotnu robiju (*R. Horvat*, n. dj., 537—538; *N. B. Milovanović*, n. dj., 29—30).

⁴² U slučaju neuspjeha atentata u Marseilleu atentatori su u svom planu predviđjeli i druga mjesta u Francuskoj, među njima i Pariz.

⁴³ U atentatu na Aleksandra, koji je izvršio Vlado Georgijev Černozemski, smrtno je stradao i francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou. O atentatu je vrlo opširno pisala jugoslavenska i svjetska štampa. O atentatu i diplomatskim akcijama oko njega pisao je već opširno *J. M. Jovanović*, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—1938*, II, Beograd 1939, 434—454. Od poslijeratne literature v. *F. Tuđman*, n. dj., *Forum* 1963, br. 6, 1119—1120; *N. B. Milovanović*, n. dj. 30—45; *F. Čulinović*, *Jugoslavija između dva rata*, II, Zagreb 1961, 61—70; *V. K. Volkov*, *Operacija »Tevtonskij meč«*, n. dj.

u razmatranje svih posljedica atentata, koje su u prvom redu presudno djelovale na daljnji unutrašnji politički razvoj Jugoslavije i njene međunarodne odnose, nego treba istaći njihovo značenje za daljnju sudbinu samog ustaškog pokreta. Premda tužba, koju je jugoslavenska vlada podnijela Ligi naroda u Ženevi da ispita samo udio Mađarske, nije naišla na jači odziv ne samo međunarodne organizacije nego i zapadnih sila, zbog njihova interesa da ne dođe do daljnjeg zaoštavanja tadašnje međunarodne situacije, ipak je došlo do mijenjanja dotadašnjeg stava pojedinih vlada prema ustaškom pokretu.⁴⁴

Odmah poslije atentata u Marseilleu talijanska je vlada, zbog daljnjih neželjenih posljedica, internirala na Liparske otoke sve članove ustaške organizacije u Italiji. To se nije odnosilo samo na ustaše koji su se nalazili u vojnim logorima, nego i na one koji su dotad imali potpunu slobodu kretanja po Italiji.⁴⁵ U isto vrijeme likvidiran je i ustaški centar u Mađarskoj. Otad iz Mađarske i Belgije prelazi veći broj emigranata i bjegunaca u Italiju, ali im je i ona uskoro zatvorila svoje granice.⁴⁶ Logor u Liparima postaje stjecište ustaške emigracije, a u drugim je zemljama ona bila uglavnom svedena na malobrojne pojedince, koji su bili gotovo potpuno pasivni.⁴⁷ Posljedice atentata osjetio je i sam Pavelić

⁴⁴ Opširnije o tome v. *J. M. Jovanović*, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—1938*, II, Beograd 1939, 431 i d. Mađarska vlada je dala formalno objašnjenje da nije mogla ustanoviti bilo kakvu vezu s izvršiocima atentata. U okviru istrage francuskih vlasti treba istaći sudski proces trojici uhvaćenih ustaša iz grupe atentatora (I. Rajić, J. Kralj, Z. Pospišil) koji je vođen u Aix en Provenceu, sredinom studnog 1935, i nakon odužog prekida nastavljen i završen početkom veljače 1936. Atentatori su bili osuđeni na doživotnu robiju. Nešto kasnije održan je u odsustvu i proces Paveliću i Eugenu D. Kvaterniku i osuđeni su na smrt. O tim procesima jugoslavenska je štampa također u to vrijeme pisala vrlo opširno; od literature v.: *V. Miličević*, *Der Königsmord von Marseille*, Bad Godesberg 1959; *V. K. Volkov*, *Operacija »Tevtonskij meč«*, n. dj. Jugoslavenska vlada bila je vidljivo nezadovoljna presudom izrečenom u Aix en Provenceu, ističući da je porota »podlegla utjecaju advokata, koji su jedan težak međunarodni zločin« prikazali kao »političko delo i kao rezultat revolta jednog potištenog naroda«. Osobito je upozoreno na nepobitne činjenice koje su utvrđene na procesu: ilegalni rad ustaške organizacije i postojanje ustaških vojnih logora u nekim susjednim državama, specijalna zadaća logora na Janka Pusti, uloga Eugena D. Kvaternika u organiziranju atentata i dr. (AJ, Zb. Milana Stojadinovića, Ust. F-66).

Jedan od osumnjičenih za sudjelovanje u atentatu bio je tada već bliski Pavelićev suradnik Andrija Artuković, koji je na zahtjev francuske vlade, iz Londona, gdje je boravio, bio izručen u siječnju 1935. jugoslavenskim vlastima. Međutim, budući da mu se u sudskom procesu u proljeće 1936. u Beogradu nije mogla dokazati krivica u vezi s atentatom, bio je oslobođen (*R. Horvat*, n. dj., 571—572).

⁴⁵ AJ, Zb. M. Stojadinovića, Ust. F-66.

⁴⁶ Prema jednom podatku odmah poslije marsejskog atentata došlo je u Italiju 105 ustaša (Isto).

Ustaše koji su nakon atentata prešli iz Mađarske u Italiju bili su internirani na jugu, u Calabrij i na Sardiniji. Među njima nalazili su se Vjekoslav Servatzy i Juraj Francetić (Arhiv SUP-a SRH, istražni materijal A. Moškova).

⁴⁷ Prema nekim podacima Pavelić je preko svoga eksponenta u Beču Perčevića uputio direktive ustašama izvan Italije da zbog nastalih okolnosti ne očekuju daljnju pomoć od njega, nego da vlastitim inicijativama nastave rad (AJ, Zb. M. Stojadinovića, Ust.-66).

pa je od sredine listopada 1934. do travnja 1936. bio zatvoren u Torinu, a poslije toga interniran u Sieni, gdje je ostao do 1939.⁴⁸

I njemačka je vlada na zahtjev Jugoslavije poduzela određene korake u vezi s daljnjom akcijom ustaša. Istraga provedena u Njemačkoj u vezi s atentatom nije, doduše, imala šire razmjere, što se vidi i po nezadovoljstvu jugoslavenske vlade s postignutim rezultatima, ali je ipak daljnja djelatnost ustaša bila znatno ograničena.⁴⁹

Prema tome, koliko god su službeni politički vrhovi fašističke Italije i Trećeg Reicha mogli biti zapravo zadovoljni ustaškom akcijom u Marseilleu, tadašnja im je međunarodna situacija ipak u prvom redu nalažala da se ne samo deklarativno ograde od ustaškog pokreta, nego i da mu privremeno umanje dotadašnju podršku.⁵⁰ Razvoj odnosa tih sila prema Jugoslaviji, koji su se osobito u pogledu Njemačke kretali linijom približavanja, bacio je u drugi plan dotadašnje kombinacije s ustašama. Oni su bili ostavljeni za eventualne potrebe u budućnosti, na što je osobito računala Italija. To bez sumnje potvrđuje i činjenica što jugoslavenska vlada nije mogla potpuno uništiti ustašku akciju, jer su ustaše upravo zato što se na njih moglo računati uživali zaštitu fašističkih i nacističkih krugova u tim zemljama.

III

Od atentata u Marseilleu ustaška djelatnost bila je gotovo potpuno zamrla, osobito u Italiji gdje se nalazila glavnina ustaša a i sam Pavelić. Stalna prisмотра talijanskih vlasti i osjetno smanjena dotadašnja financijska pomoć, te Pavelićevo izdržavanje zatvora, zakočili su svaku akciju ne samo u Italiji, nego su utjecali na ustaške akcije i u drugim zemljama, uglavnom u Njemačkoj i Mađarskoj. Pavelićevo napuštanje zatvora

⁴⁸ *J. Jareb*, n. dj., 52. Italija je odbila zahtjev Francuske za izručenje Pavelića, a talijanska vlada nije organizirala nikakav sudski proces, s obrazloženjem da joj Francuska nije dostavila potrebnu dokumentaciju. Na protest Jugoslavije Italija je odgovorila obećanjem da će Pavelić ubuduće biti pod nadzorom (*Usp. Ž. Avramovski*, n. dj., 275).

⁴⁹ Pitanje daljnjeg rada ustaškog centra u Berlinu postalo je naročito aktualno nakon atentata u Marseilleu, kad su se u svjetskoj štampi pojavile vijesti o vezama ustaša s njemačkim ministarstvom vanjskih poslova, te se aludiralo na vjerojatnost neke uloge nacista u atentatu. Poslije atentata jugoslavenska vlada je još više nastojala da onemogući daljnju ustašku djelatnost u Njemačkoj (Opširnije o tome v.: *D. Biber*, n. dj. 43—46; *L. Hory—M. Broszat*, n. dj., 25 i d.).

Iz korespondencije M. Lorkovića, koju su zaplijenile početkom 1937. njemačke vlasti i dijelom stavile na raspolaganje jugoslavenskoj vladi, vidi se da se poslije atentata osjeća smanjenje financijske pomoći ustašama od Italije i Njemačke (*A.I. Zb. M. Stojadinovića*, Ust.-66).

⁵⁰ Zanimljiva je teza koju iznosi *V. K. Volkov*, Operacija »Tevtonskij meč«, n. dj., da je glavni cilj marsejskog atentata bio da se pokušajem ubistva kralja Aleksandra organizira zapravo ubistvo francuskog ministra Barthoua. Atentat je, naime, trebao da posluži interesima Trećeg Reicha radi rušenja sistema kolektivne sigurnosti u Evropi, a kojemu je jedan od glavnih pobornika bio Barthou. Prema tome, atentat je, po Volkovu, bio djelo samih Nijemaca. Računalo se na slabljenje odnosa između Francuske i Jugoslavije te uopće Male Antante, a uz to bio bi zadan ozbiljan udarac približavanju Francuske i Italije.

u ožujku 1936. i prijelaz u internaciju, gdje je imao znatno više slobode, bili su prvi znak ponovnog oživljavanja pokreta. Ti su počeci bili obilježeni nizom manjih propagandnih akcija, od kojih su svakako najznačajniji bili koraci koje je poduzeo sam Pavelić. Uz nadu u podršku Mussolinija, on je otad nastojao izazvati pažnju i Njemačke, računajući da bi mu možda upravo njena revizionistička vanjska politika mogla omogućiti da se stavi u službu te sile. U vezi s tim Pavelić je napisao nekoliko političkih pamfleta i promemorija kojima je nastojao zainteresirati njemačke političke krugove za koncepciju ustaškog pokreta u rješavanju hrvatskog pitanja, tj. za borbu protiv Kraljevine Jugoslavije. Među tim spisima posebno se ističe njegov opsežniji napis: *Die kroatische Frage*, koji je nastao u jesen 1936. a imao karakter memoranduma. Bez sumnje je taj dokument bio korak dalje u oblikovanju političkih koncepcija ustaškog pokreta i one su u njemu bile određenije izražene. Deklarirajući se kao pristaša novoga evropskog poretka, Pavelić je hrvatsko pitanje postavio u okvir njemačke revizionističke politike prema evropskom versajskom sistemu. On je u tom memorandumu nastojao u prvom redu prikazati hrvatsko pitanje kao »ozbiljno međunarodno pitanje iz kojeg bi se mogli izroditi nepredviđeni potresi«, te bi bilo vrlo korisno kad bi mu se »u Njemačkoj posvetila veća pažnja kao jednom dijelu revizionističkog i dunavskog problema (...)«. Nastojeći također uvjeriti političke vrhove Trećeg Reicha u neophodnost stvaranja samostalne hrvatske države, koja bi prihvatila ulogu uspostavljajuća novoga evropskog poretka na Balkanskom poluotoku, Pavelić je isticao da »Hrvati ne priznaju jugoslavensku državu«, izuzevši »mali dio inteligencije, ponajviše tuđinske krvi«, koji zastupa ideju jugoslavenskog jedinstva. Kao daljnju vlastitu potvrdu potrebe vezanja sudbine hrvatskog naroda s budućnošću njemačkog naroda u preuređenoj Evropi, Pavelić je osobito inzistirao na uvjeravanju da »u širokim slojevima hrvatskog naroda nikada nije postojala neka opća slavenska svijest«, što je dokaz »da Hrvati uopće i nijesu slavenskog, nego gotskog podrijetla«.⁵¹

Premda je Pavelićeva propaganda radi približavanja nacionalsocijalističkoj Njemačkoj bez sumnje naišla na određenu naklonost političkih vrhova, ona ipak s obzirom na njemačku službenu vanjsku politiku nije tada ozbiljno dolazila u obzir. Budući da je Njemačka bila zainteresirana za unutrašnjopolitičku stabilizaciju Jugoslavije — i zbog ekonomskih odnosa i zbog obazrivosti prema Italiji u čiju je interesnu sferu Jugoslavija ulazila — podržavala je u vezi s tim režim Milana Stojadinovića,

⁵¹ Taj Pavelićev memorandum zainteresirao je jače nacističko ministarstvo vanjskih poslova tek na početku travnja 1941, kad se pripremao napad na Jugoslaviju. Štampan je tada u nakladi Instituta za proučavanje granica i inozemstva (Institut für Grenz- und Ausland-studien) u Berlinu, za službenu upotrebu (L. Hory—M. Broszat, n. dj., 27 i d.). Memorandum je u NDH objavljen 1942. u obliku brošure pod naslovom: Dr Ante Pavelić riešio je hrvatsko pitanje (citati se donose prema tom izdanju).

Svoje deklariranje za fašistički sistem, koji treba da bude osnova novog evropskog poretka, Pavelić je još više istakao u svojoj knjizi: *Strahote zabluda*, objavljenoj u Sieni na talijanskom jeziku potkraj 1937. U toj knjizi, koju su ustaše kasnije u NDH naročito propagirali (objavljena u Zagrebu 1941), težište je postavljeno na potrebu borbe protiv boljševičke opasnosti, kojoj se, prema Paveliću, može suprotstaviti samo fašizam. Zato daje punu podršku talijanskom fašizmu i njemačkom nacionalsocijalizmu.

kao sigurno jamstvo, pa nije pokazivala veći interes za rješavanje hrvatskog pitanja, nego se prema njemu držala prilično rezervirano.⁵² Zbog toga su, na intervenciju jugoslavenskih predstavnika, njemačke vlasti u drugoj polovici 1938. izdale naredenje svim policijskim organima u Njemačkoj da se najstrože nadzire svaki evidentirani hrvatski emigrant, te da mu se potrebnim mjerama (pretres stanova, nadgledanje korespondencije i dr.) onemogući daljnji rad protiv Jugoslavije. U rujnu 1938. bili su konfinirani Jelić i Perčević kao vodeći predstavnici ustaške emigracije u Njemačkoj.⁵³

Poslije marsejskog atentata i u Mađarskoj je bila većim dijelom smanjena aktivnost ustaških elemenata. Na to je utjecalo i vrlo osjetno smanjenje njihova broja, nakon likvidiranja centra u Janka Pusti, kad ih je većina prešla u Italiju, a tek nekoliko ostalo očekujući povoljniju situaciju. Oživljavajući ponovo svoju aktivnost nakon izlaska iz zatvora, Pavelić je i Mađarskoj posvetio određenu pažnju. Zbog nestašice izvorne građe ne može se utvrditi u kojoj mjeri se uspio povezati s mađarskim službenim krugovima preko svojih bližih suradnika u Mađarskoj (Ivica Frank, Marko Došen), ali je sigurno da je nastojao i ondje oživiti ustašku akciju. Prema obavještenjima jugoslavenskog poslanstva u Budimpešti, potkraj 1936. među članovima ustaške emigracije u Mađarskoj osjećala se »velika nervoza i uznemirenost«, izazvana saznanjima o mogućnosti zbliženja Italije i Jugoslavije, u čemu se za njih krila opasnost da se hrvatsko pitanje riješi unutar zemlje radi njene stabilizacije. Tu psihozu pojačavale su i vijesti o predstojećim razgovorima između Mačeka i vlade u cilju rješavanja hrvatskog pitanja, uslijed čega je nastalo »veliko neraspoloženje ustaša« protiv vođe HSS-a.⁵⁴ Zbog toga je među emigrantima u Mađarskoj bila jače izražena ideja o potrebi poduzimanja neke hitne akcije za otcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije. Međutim, tu je njihovu iluziju uskoro razbio sam Pavelić, koji je — prema nekim podacima — izjavio jednom od članova mađarske grupe ustaša, prilikom njihova sastanka u Firenzi, da Italija ne dopušta da se s njenog teritorija razvija bilo kakva razorna djelatnost protiv Jugoslavije i da privremeno uskraćuje daljnju novčanu pomoć ustaškoj akciji u tom pravcu. U vezi s tim Pavelić je izrazio mišljenje da više nije moguće voditi iz inozemstva terorističku aktivnost protiv Jugoslavije, nego je treba prenijeti u samu zemlju, a vani samo politički djelovati.⁵⁵ Pavelić je, međutim, i dalje

⁵² O problemima njemačko-jugoslavenskih odnosa v.: *Z. Avramovski*, Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svjetskog rata, Istorija XX veka — Zbornik radova II, 1961; *Isti*, Balkanske zemlje i velike sile, n. dj.; *Lj. Boban*, Oko Mačekovih pregovora s grofom Canom, Istorija XX veka — Zbornik radova VI, 1964; *Isti*, Sporazum Cvetković—Maček, n. dj.; *B. Krizman*, Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—41, HZ, XVII, 1964; *V. K. Volkov*, Germano-jugoslavskie otnošenija i razval Maloj Antanti 1933—1938, Moskva 1966.

⁵³ IHRPH, Bilten Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) za srpanj i za rujnu 1938, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1938.

U ovom se prilogu inače više ne govori o problemima odnosa Njemačke i ustaškog pokreta, jer su oni dosta opširno prikazani u spomenutoj raspravi D. Bibera.

⁵⁴ IHRPH, Bilten MUP-a za prosinac 1936.

⁵⁵ Isto.

ozbiljno računao na političko jačanje pokreta u Mađarskoj pa je u tu svrhu naredio Mladenu Lorkoviću da svoj dotadašnji rad u Berlinu nastavi u Budimpešti.⁵⁶

Ustaška aktivnost u Italiji nije mogla oživjeti ni onoliko koliko su je ustaše obnovili u spomenutim zemljama. Ona se potpuno svodila na interni rad organizacije u izolaciji, tako da zapravo nije mogla uopće dolaziti do izražaja. Jedino se Pavelić mogao koristiti položajem internirca nakon izlaska iz zatvora. Međutim, Paveliću je bio zabranjen svaki dodir s ustašama u Italiji, pa je njegova akcija bila usmjerena na uspostavu veza raznim kanalima sa svojim najbližim suradnicima u drugim zemljama.

Prema podacima koje je u proljeće 1937. dobio u Rimu predstavnik jugoslavenskog ministarstva unutrašnjih poslova V. Miličević u Italiji se nalazilo ukupno 510 pripadnika ustaškog pokreta. Većinom su bili smješteni na otocima Lipari, Stromboli i Gigliju, dok su istaknutiji ustaše bili razmješteni po dvojica u mjestima na jugu Italije.⁵⁷

Kad je na liniji približavanja Italije i Jugoslavije došlo do potpisivanja međusobnih političkih i trgovačkih ugovora u Beogradu, 25. ožujka 1937, i pitanje daljnjeg položaja ustaša bilo je donekle izmijenjeno. To zbližavanje započelo je od 1935, ali je bilo prekinuto poslije talijanske agresije na Etiopiju i primjene ekonomskih sankcija protiv nje.⁵⁸ Što se tiče rješavanja pitanja ustaških emigranata u Italiji, treba istaći da ga je pokrenula sama talijanska vlada. S druge strane, Beograd je rješavanje toga problema postavio kao jedan od uvjeta za uspostavu povoljnijih odnosa između Jugoslavije i Italije. Potkraj 1936. talijanska vlada je izrazila spremnost da radikalnije promijeni stav prema ustaškoj emigraciji, što je osjetno utjecalo na jugoslavensko-talijanske pregovore, koji su nastavljeni početkom 1937. godine.⁵⁹ Bila je to logična posljedica talijanske vanjske politike u takvoj situaciji, kad je Rim spoznao da će od dobrih odnosa s Beogradom imati znatno više koristi, nego od protujugoslavenske politike uz pomaganje ustaša. S druge strane je i Stojadinovićeva vlada računala da sporazumom s Italijom učvrsti svoj položaj na Balkanu, nastojeći prvenstveno da umani opasnost pritiska Mađarske. Uz taj vanjskopolitički cilj, ona je u unutrašnjoj politici računala da će likvidiranjem ustaške emigracije oslabiti ujedno i pozicije širokoga opozicionog političkog pokreta u Hrvatskoj na čelu sa HSS-om i tako jače utjecati na rješavanje hrvatskog pitanja u okviru svojih interesa.⁶⁰

Spomenuti politički ugovor je posebnom klauzulom obvezivao Italiju i Jugoslaviju da u svojim međusobnim odnosima neće pribjegavati ratu u pogledu pitanja zajedničke granice, te da na svom teritoriju neće

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Prema tim podacima socijalni sastav ustaša u Italiji bio je: 337 seljaka, 77 radnika, 35 mornara, 17 studenata, 12 trgovaca, 10 oficira, 2 novinara, 6 ostalih profesija (AJ, Zb. M. Stojadinovića, Ust. F-66).

⁵⁸ Opširnije o tome usp. Z. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, n. dj., 274. O problemima talijansko-jugoslavenskih odnosa uz radove u bilj. 50, usp. i: J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934—1941*, New York—London, 1962; H. Hory — M. Broszat, n. dj.

⁵⁹ Z. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile*, n. dj., 274.

⁶⁰ Isto, 278, 291 i d.

ubuduće davati podršku bilo kakvoj akciji koja bi bila usmjerena protiv jedne od zemalja. Prema tome Italija se Beogradskim ugovorima obvezala da će spriječiti svaku djelatnost ustaša u Italiji, upoznati jugoslavensku vladu sa stanjem ustaške organizacije i omogućiti povratak onim članovima koji se žele vratiti u zemlju.⁶¹

Ustaška emigracija u Italiji, koja je ionako bila primorana na pasivnost, nakon Beogradskih ugovora dovedena je u još veće iskušenje. Povratak više od polovice ustaša iz Italije u zemlju razbijao je, doduše, dotadašnju izolaciju, ali je u isto vrijeme još jače pogodio glavnu jezgru ustaškog pokreta, čiji će ostatak na čelu s Pavelićem otad biti politički potpuno mrtav. Ostala mu je jedino nada da će ga Mussolini u potrebnom trenutku pozvati u svoju službu. Takva je situacija, bez sumnje, još više utjecala na Pavelića da talijanskoj vladi izrazi svoju punu spremnost u pogledu izvršenja bilo kojeg zadatka, ako bi mu on omogućavao dolazak na vlast.⁶²

Međutim, ustaški pokret otad uspijeva pojačati svoju djelatnost u samoj Jugoslaviji — misli se, dakako, na područje Hrvatske i Bosne i Hercegovine. To je, bez sumnje, velikim dijelom bila posljedica povratka u zemlju nekih istaknutijih ustaških funkcionera, prisnih suradnika Pavelića od kojega su i dobili direktive za prenošenje akcije u zemlju.

IV

Ustaška djelatnost, koja u zemlji vidljivije raste od sredine 1937, pokazivala je znakove postojanja već od samog početka, tj. od Pavelićeva odlaska u emigraciju.

Pavelićeva akcija u inozemstvu našla je svoje pristaše i u zemlji. Oni su se formirali u grupama onih političkih nezadovoljnika koji su najvećim dijelom do 1929. pripadali frankovcima. Dakako, da je pri zauzimanju stava prema novoj političkoj poziciji bilo među njima različitih gledišta, koja se u biti diferenciraju u dvije struje. Na jednoj su strani bili oni koji su intimno podržavali Pavelićevu akciju u inozemstvu ali nisu išli dalje od toga, a na drugoj već otad dolaze do izražaja i radikalniji elementi koji smatraju da je potrebno vođenje otvorene političke akcije i u zemlji. Dok je, prema tome, prva struja krila Pavelićeve idejne pristaše, koji zbog svjesne pasivnosti još nisu dolazili do izražaja, dotle

⁶¹ Isto, 285 i d.

⁶² Na jednom sastanku s Cianom u siječnju 1940, kad je talijanski ministar službeno razgovarao o pitanjima uređenja buduće ustaške države, Pavelić je bez sustezanja pristao na personalnu uniju s Italijom (I documenti diplomatici italiani, ser. IX, sv. 3, Rim 1959, 162—164; talijanski tekst i prijevod objavljen i u *Hrvatskoj reviji*, Buenos Aires, 1963, br. 4, 615—618). Treba istaći da se o tom pitanju povelja diskusija u današnjoj ustaškoj emigraciji. Tako bivši ustaški funkcioneri E. D. Kvaternik (članak: Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, *Hrvatska revija*, Buenos Aires 1952, br. 3) i S. Perić (članak: Hrvatsko-talijanski odnosi za vrijeme drugog svjetskog rata, *Sloboda*, Buenos Aires, 1949, br. 1 i 2) izjavljuju da je Pavelić prije 1941. priznao prava fašističke Italije na aneksiju hrvatskih krajeva, što će se kasnije Rimskim ugovorima i ostvariti.

je upravo druga struja nekim svojim početnim akcijama davala režimu do znanja da se pojavila još jedna politička opasnost. Ona se u početku javljala isključivo terorističkim akcijama koje nisu pripremali samo pristaše u zemlji nego su neke već tada nastajale uz pomoć iz inozemstva. Prva vidnija akcija, pripisivana ustaškim teroristima, bilo je ubistvo Tonija Schlegla, glavnog ravnatelja Jugoštampe i urednika zagrebačkih *Novosti*, na kojega je izvršen atentat u ožujku 1929. Atentatori su bili bivši pripadnici HPRO-a iz čijeg krila se i rodila grupacija najradikalnijih elemenata, koji u tadašnjoj situaciji počinju izražavati proustašku orijentaciju i stupaju u vezu s Pavelićem i njegovim glavnim suradnicima u inozemstvu. To je jasno pokazao i sudski proces uhapšenoj grupi tih pripadnika, kojima je suđeno ne samo za izvršenje atentata nego i kao nosiocima jedne šire akcije. Oštro reagiranje režima došlo je tom prilikom do izražaja u izricanju dviju osuda na smrt i nekoliko kazni na dugogodišnju robiju.⁶³

Već u toku 1931. prebacuje se u zemlju nekoliko ustaša iz Mađarske i Italije koji vrše niz manjih diverzantskih akcija. Uz to je osobito bilo razvijeno i prebacivanje ustaškog propagandnog materijala. Glavne baze za takvu djelatnost bile su na mađarskom teritoriju Tanka Pusta, a na talijanskoj strani Rijeka i Zadar.⁶⁴

Ustaška organizacija se ovim akcijama potpuno stavila u službu Mussoliniju i talijanskoj vladi, kao svojim pokroviteljima, koji su se u tadašnjoj situaciji koristili svim mogućnostima pritiska na Jugoslaviju zbog sukoba interesa u politici prema Albaniji.⁶⁵ Na toj liniji dolazi početkom rujna 1932. do organizirane ustaške akcije u Lici, poznate, pod kasnijim nazivom ustaša, »velebitski ustanak«. Ta akcija — koja je započela prebacivanjem desetorice ustaša iz Italije preko Zadra na Velebit s ciljem da se udruže s tamošnjim organizatorima (Juco Rukavina, Andrija Artuković, Marko Došen) — sastojala se od manjih lokalnih čarkanja s odredima žandarmerije i nekoliko diverzija na nekim službenim objektima, od kojih je najveći bio napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima, 6—7. rujna 1932. Većina učesnika te akcije bila je uhvaćena, među

⁶³ Na sudskom procesu, u svibnju 1931. u Zagrebu, protiv Marka Hranilovića, Matije Soldina, Stjepana Javora, Mile Starčevića, Mije Bzika i dr., optuženih za veze s Pavelićem i Perčecom uz pomoć kojih su dobivali oružje i unosili ga u zemlju za vršenje atentata. Izvršioi atentata na Schlegla bili su Soldin, koji je u procesu osuđen na smrt, i Mijo Babić, koji je uspio pobjeći u inozemstvo (*R. Horvat*, n. dj., 486—491). Uskoro je uslijedio novi sudski proces na kojemu je suđeno grupi Pavelićevih pristaša iz Slavonije, zbog njihove veze sa ustašama u Mađarskoj (*Isto*, 492—495).

⁶⁴ Početkom 1932. MUP je obavijestio sve područne organe da su ustaški emigrantski krugovi u Zadru razvili jaku aktivnost za »pokretanje revolucije« u cilju »oslobođenja Hrvatske«, te da su pripremljene veće količine propagandnog materijala i raznog oružja za ilegalno prebacivanje u Jugoslaviju. U jednom dopisu MUP-a iz listopada 1932. ističe se da već od 1930. postoji organizirano prebacivanje ustaške štampe u Liku, a od 1932. oružja i municije. Tom akcijom rukovodio je V. Servatzy iz Rijeke, a kasnije je baza prebačena u Zadar (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1932). O terorističkim akcijama koje su bile pripremane u Mađarskoj, usp. *J. M. Jovanović*, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918—1938*, II, n. dj., 440.

⁶⁵ V. spomenutu ocjenu B. Krizmana u *Hist. pregledu*, 1964, br. 1.

njima i Juco Rukavina, a ustaše emigranti uspjeli su se ponovo prebaciti preko granice, zajedno s njima Artuković i Došen.⁶⁶

Poslije ustaške akcije u Lici vlasti su pooštrile policijsku i žandarmerijsku kontrolu nad svim sumnjivim osobama, a slijedile su oštre represalije i nad samim stanovništvom. U nekim općinama su održane konferencije s istaknutim opozicionim političkim ličnostima koje su bile upozorene na posljedice zbog uključivanja u ustašku propagandu. Pod sumnjom zbog ustaške propagande bilo je u toku 1933. uhapšeno u Koprivnici i okolici, te u Čakovcu oko 40 osoba; također je došlo do hapšenja u Kutini i kotaru Bjelovar.⁶⁷

Pavelić je uvidio da oružane ustaške akcije u zemlji ne postižu željeni uspjeh. Zbog toga je daljnju djelatnost pokreta usmjerio na propagandu i organizaciono jačanje.⁶⁸ Preko poznatijih pristaša u zemlji nastojao se koristiti tadašnjom političkom atmosferom, koju je u prvom redu obilježavala pasivnost HSS-a, što je omogućavalo privlačenje ekstremnijih elemenata te stranke. Uz to su koncepcije ustaškog pokreta bile prisutne i u politici Hrvatske stranke prava koja, nakon potpune zamrlosti, ponovo oživljava sudjelovanjem u donošenju Zagrebačkih punktacija, studenoga 1932. Ta rezolucija koju je, uz predstavnike HSS-a, SDS-a i Hrvatske federalističke stranke, potpisao u ime Hrvatske stranke prava Mile Budak, pobudila je svojom formulacijom o potrebi preuređenja države, oštra reagiranja režima koji joj je pridavao separatistički karakter.⁶⁹

Potkraj 1932. jugoslavenska je policija raspolagala gotovo potpunim podacima o glavnim centrima i propagandi ustaša u inozemstvu. Prema njima, Glavni ustaški stan, na čelu kojeg se nalazio Pavelić, bio je u Italiji, odakle se rukovodilo pokretom. Na čelu ustaša u Mađarskoj bio je Perčec, a Servatzy i Stanko Hranilović rukovodili su propagandom u Trstu, Rijeci i Zadru. Jugoslavenske vlasti bile su osobito upozorene na mogućnost obnavljanja šire ustaške akcije u proljeće 1933. U vezi

⁶⁶ Rukavina je, kao glavni organizator domaćih ustaša u toj akciji, bio osuđen na smrt na procesu uhapšenim ustašama, početkom srpnja 1933, ali je kasnije pomilovan na dugogodišnju robiju koju je izdržavao u Sr. Mitrovici (*Novosti*, Zagreb, 30. VI i 1—11. VII 1933; *R. Horvat*, n. dj., 531—533). Prema nekim podacima, još jedna veća akcija bila je planirana za studeni 1932, ali je Mussolini »na zahtjev Engleske« odustao od nje (*V. Vinaver*, *Ugrožavanje Jugoslavije 1919—1932*, n. dj., 144).

⁶⁷ IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1934. Niz podataka o hapšenjima i procesima koji su slijedili donose zagrebačke *Novosti*, 30. III, 23. V, 28. V, 8. VI, 15. VII, 20. VII, 17. VIII — 1933.

⁶⁸ Prema obavještenjima, koja je dobila jugoslavenska policija, poslije akcije u Lici ustaše su održali sastanak u Zadru na kojemu se raspravljalo o daljnjoj djelatnosti. Riješeno je da se prekine terenska akcija te da se preko zime razvija propaganda, a u prvom redu da se »pohvataju veze i kanali u zemlji, provede ustaška organizacija, tako da na proljeće bude sve spremno na ustanak« (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1932).

⁶⁹ O tome v. *Ij. Boban*, *Zagrebačke punktacije, Istorija XX veka — Zbornik radova IV*, Beograd 1962. »Naglašavanje separatističkog karaktera Zagrebačkih punktacija — zaključuje Boban — bilo je za vladu aktualno i s obzirom na pojačanu aktivnost emigracije, naročito ustaške, koja je svoje planove vezivala za reviziju međunarodnih ugovora i računala s neprijateljskom politikom susjednih država prema Jugoslaviji. Time se posredno htjelo ukazati na povezanost rezolucije od 7. novembra s revizionističkom politikom susjednih država« (358).

s tim, ustaše, prema dobivenim podacima, osobitu pažnju obraćaju na stvaranje veza u zemlji, prikupljanje obavještenja o rasporedu vojske i žandarmerije, organiziranje povjerenika, a sve s ciljem jačanja organizacije u zemlji. Svoju akciju u inozemstvu, koja bi pomagala organizaciju u zemlji, ustaše su usmjerili u dva pravca: 1. propagandističku djelatnost s centrom u Beču, gdje je izlazio *Grič* i odakle će se slati vijesti iz zemlje radi utjecanja na pisanje strane štampe; 2. vrbovanje ustaša među radnicima u inozemstvu, osobito među nezaposlenim, a najviše u radničkim kolonijama u Belgiji i Južnoj Americi.⁷⁰

Međutim, politika ustaškog pokreta na čelu s Antom Pavelićem, koliko god je bila na liniji borbe protiv režima u Jugoslaviji, te tako mogla privlačiti pažnju, naišla je stvarno na osudu progresivnih snaga u zemlji, u prvom redu Komunističke partije. Na svojoj Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, u prosincu 1934, KPJ je u kritici politike buržoaskih snaga nacionalno obespravljenih naroda, upozorila na to da ustaški pokret sa svojom koncepcijom ima zapravo kontrarevolucionarnu ulogu i zato koči razvoj nacionalnooslobodilačke borbe. Dijelevći te buržoaske snage prema njihovim političkim tendencijama u tri skupine, KPJ ističe da jednoj od njih pripada »grupa oko Pavelića i Perčeca u Hrvatskoj«, koja »traži spasa i izlaza u zagrljaju sa imperijalizmom drugih zemalja: Italije, Mađarske, Austrije, Bugarske, Njemačke«, te u tom cilju »organizira u zemlji terorističke fašističke odrede i nastoji da borbu ugnjetenih naroda spriječi razvijanjem individualnih terorističkih akcija.«⁷¹

U povodu atentata u Marseilleu, organ CK KPJ *Proleter* je pisao da je Aleksandar Karađorđević bio »nosilac najsurovijeg režima bijelog terora i divlje eksploatacije prema radničkoj klasi i najbezobzirnijeg ugnjetavanja i pljačke prema nesrpskim narodima i nacionalnim manjinama (...)«, ali je uz to isticao stav KPJ, koja »odlučno odbacuje atentate i individualni teror kao sredstvo borbe«. Osuđujući atentate kao »sredstvo borbe sitnoburžoaskih dešperatera« *Proleter* je dalje pisao: »Atentat u Marselju neće donijeti oslobođenje Hrvata, Makedonaca i ostalih nesrpskih naroda od velikosrpskih ugnjetača, već će donijeti samo još divljiji i krvaviji bijeli teror kao osvetu sa strane beogradskih vlastodržaca. Nasuprot atentata i individualnih akcija Komunistička partija ističe *revolucionarnu borbu masa* kao jedino sredstvo borbe koje će tim masama donijeti istinsko socijalno i nacionalno oslobođenje.«⁷²

Premda je ustaški pokret u nekim momentima i podržavao opozicione stranke u Hrvatskoj, što su pokazale i Zagrebačke punktacije, ipak se uskoro potpuno odvojio od tih stranaka, u prvom redu od FISS kao glavne političke snage među njima. Prijelaz Hrvatske seljačke stranke iz potpune izolacije i uspostavljanje veza sa službenim političkim vrho-

⁷⁰ IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1932.

⁷¹ Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II, Beograd 1949, 223.

⁷² *Proleter*, rujan—listopad 1934, br. 8—9. *Hrvatski put*, koji je 1932. KPJ pokrenula u inozemstvu radi stvaranja Hrvatskog nacionalnog revolucionarnog pokreta, pisao je poslije atentata u Marseilleu ovo: »Dr Pavelić i njegovi ljudi ne mogu donijeti slobodu hrvatskom narodu, oni mogu samo pomoći da mjesto Aleksandra ili Petra bude kraljem Umberto talijanski ili Otto Habsburški« (*Hrvatski put*, siječanj—veljača 1935, br. 6—7).

vima u Beogradu radi nagodbe s njima, čemu je znatno pridonijela i ranije ostvarena suradnja sa srbijanskom opozicijom, potpuno su odbili ustaški pokret i onemogućili stvaranje nekog zajedničkog programa. To je došlo jasno do izražaja od skupštinskih izbora 1935. nadalje, kad počinju oštri napadi ustaškog pokreta na politiku HSS-a. Otad ta stranka postaje za ustaše privlačna samo radi osvajanja pozicija u njejoj organizaciji i u vezi s tim uspješnijih akcija ustaškog pokreta.⁷³

Osim u HSS-u, ustaški pokret je tražio uporišta i u nizu drugih političkih grupacija i ustanova, koje bi mu omogućile ne samo daljnje razvijanje propagande nego i brojno jačanje članstva. Jedno od najznačajnijih uporišta bili su klerikalni krugovi u Hrvatskoj koji su, sa središtem u Zagrebu, imali jak utjecaj ne samo u katoličkoj crkvi, nego i u raznim građanskim grupacijama i ustanovama. Nailazeći na povoljan prijem u tim krugovima, ustaški je pokret u klerikalnim zavodima, nizu katoličkih gimnazija, u društvima *Domagoj*, *Križari*, *Katolička akcija*, *Hrvatski junak* i dr., uskoro našao svoje najbolje agitatore. Također je značajno uporište bila i organizacija *Hrvatskog radiše* čiji je glavni ravnatelj bio Slavko Kvaternik, jedan od glavnih Pavelićevih suradnika u zemlji. Daljnji vidniji znak u pravcu legaliziranja ustaške propagande bilo je preuzimanje glavnih pozicija u Matici hrvatskoj. Tu značajnu hrvatsku kulturnu instituciju postepeno su osvajali klerikalno-desničarski orijentirani intelektualci, a to je umnogome omogućilo i predsjedništvo Filipa Lukasa u Matici, još od 1928. Lukas se već tada počinje sve više isticati kao ideolog ekstremnog hrvatskog nacionalizma koji je imao s jedne strane naglašenu antisrpsku, a s druge antikomunističku notu, izražavajući tako gledišta onog kruga hrvatske inteligencije koji je prigrlio ideje ustaškog pokreta. Uskoro je časopis Matice *Hrvatska revija* došao pod neposredniji utjecaj toga kruga, izgubivši svoj dotadašnji liberalni karakter, koji je privlačio i lijevo orijentirane pisce kao suradnike.⁷⁴ Od 1933. u Matičnom odboru počinju da dolaze do izražaja desničarski elementi koji će znatno utjecati na usmjerenje daljnjeg rada te ustanove. Ta politika će se kasnijih godina osobito ogledati u Matičinoj izdavačkoj djelatnosti u kojoj će znatan dio zauzimati različita djela nekih istaknutih ustaških ideologa i propagandista.⁷⁵

Uz *Hrvatsku reviju* uskoro su i neki drugi časopisi i listovi došli pod jak utjecaj desničarskih snaga i postali propagatori ideologije ustaškog pokreta. Glasilo zagrebačkog Kaptola *Hrvatska straža*, koja je izlazila od 1929, dobila je osobito od 1933, kad u njenu redakciju ulaze ekstremniji klerikalci, i karakter propagatora ideologije totalitarnih sistema. Uz

⁷³ Lj. Boban, Sporazum Cvetković—Maček, n. dj. 266.

⁷⁴ Osvajanje Matice hrvatske od desničarskih elemenata imalo je za posljedicu da su tu ustanovu napuštali njeni iskraknutiji progresivni članovi, koji se nisu mogli pomiriti s nastalom situacijom. Tako je nakon objavljivanja članka F. Lukasa, Ruski komunistizam spram nacionalnoga principa, u *Hrvatskoj reviji*, 1933, br. 7, August Cesarec predao ostavku na članstvo u upravnom odboru Matice. (V. o tome: A. Cesarec, *Hrvatskoj straži*, Izbor članaka, Beograd 1962; J. Ravlić, *Matrica hrvatska 1842—1962*, Zagreb, 1963, 183—184).

⁷⁵ U izdanju Matice hrvatske objavljivana su djela Mile Budaka, Mladena Lorkovića, Vilka Riegera, Mile Starčevića, Tomislava Prpića, Julija Mankanca, Vatroslava Murvara, Filipa Lukasa i dr. (Usp. popis Matičinih izdanja u J. Ravlića, n. dj., 277—378).

to, u člancima koji su raspravljali o unutrašnjim političkim pitanjima, dolazila je do izražaja nacionalšovinistička nota.⁷⁶ Da bi još više proširio polemiku s marksističkim i drugim progresivnim krugovima o različitim političkim i ideološkim pitanjima u Hrvatskoj, Kerubin Šegvić je 1933. pokrenuo časopis *Hrvatsku smotru*, koja je uskoro postala jedan od najvećih zagovornika novoga evropskog poretka i borbe protiv širokoga demokratskog i antifašističkog pokreta u zemlji kojemu je na čelu bila Komunistička partija Jugoslavije.

Desničarske, proustaške snage u Hrvatskoj znatnu su pažnju poklanjale privlačenju omladine, pa su u vezi s tim pokretale i omladinske periodične publikacije ili osvajale redakcije već postojećih. Među njima su se osobito isticali *Omladina*, koja je izlazila od 1918, a od 1936. preuzeli su je proustaški nastrojani omladinci, i *Plava revija*, pokrenuta 1940.⁷⁷

Uz tu djelatnost ustaškog pokreta, koja je imala donekle prikriven karakter, jačala je i njegova ilegalna aktivnost. I u ilegalnom radu ustaše su stvarali uporišta u javnim društvima koja su osvajali a neka i sami osnivali. Među tim društvima ističu se ona koja su bila vezana uz Zagrebačko sveučilište: centralno akademsko društvo »August Senoa«, društvo »Eugen Kvaternik«, te razni stručni klubovi po pojedinim fakultetima. Proustaški orijentirani studenti su se osobito koristili Sveučilištem u svojoj propagandi, te je ono često bilo područje njihovih oštih sukoba s komunistima i ostalima naprednim studentima.⁷⁸

Preko tih društava ustaše su pokretali niz ilegalnih listova i u njima propagirali potrebu jačanja pokreta. Od početka 1936. društvo »August Senoa« u zajednici s nekim članovima zadruge »Ante Starčević« izdavalo je ilegalne ustaške novine pod raznim imenima: *Gruda*, *Njiva*, *Orač*, *Sijač*, *Grudobran* i dr. Ti su listovi bili redovito plijenjeni pa nisu imali duže trajanje. Društvo »August Senoa« također je radilo na organiziranju raznih predavanja koja su držali najistaknutiji pristaše ustaškog pokreta u zemlji (Budak, Kvaternik, I. Oršanić, kasnije Lorković i dr.).

Društvom »August Senoa« nastojao se okoristiti i Stjepan Buć za svoju propagandu nacionalsocijalističke ideologije u Hrvatskoj. I on je pokrenuo tjednik *Nezavisnost* u kojem je propagirao poboljšanje položaja hrvatskog naroda i nalazio smisao njegove budućnosti »samo u jednom nacionalnom socijalizmu, razumije se hrvatskome«. Ta struja ustaškog pokreta otvoreno je zagovarala pronjemačku orijentaciju.⁷⁹

Osim tih ilegalnih ustaških listova u zemlji treba spomenuti *Hrvatsku poštu* i *Hrvatski politički vjesnik*.

⁷⁶ Usp. V. Novak, *Magnum crimen*, Zagreb 1948, 528 i d.

⁷⁷ M. Vaupotić, *Časopisi hrvatske književnosti (1935—1945)*, *Zadarska revija*, 1964, br. 3, 236—239. U jednom svom memorandumu o prilikama u Jugoslaviji iz 1936, R. W. Seton-Watson ističe da ne bi trebalo »ignorirati činjenicu da je izvjestan krug hrvatske omladine sklon Paveliću« (HZ, XIX—XX, 1966—1967, 333).

⁷⁸ Opširnije o tome v. V. Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918—1941*, Zagreb 1959.

⁷⁹ Glasilo te struje *Nezavisnost* izlazila je od veljače 1938. do ožujka 1940. kada je odlukom banske vlasti bila zabranjena. Pokušaj da se nastavi izlaženje lista pod drugim imenom nije uspio (IHRPH, *Zabrane štampe 1940*, kut. XXXVII).

Ilegalna je ustaška organizacija uz pokretanje nabrojene štampe vodila i niz drugih akcija kao što je rasturanje letaka, koji su u znatnim količinama štampani u zemlji; različiti istupi u povodu godišnjica rođenja i smrti Ante Starčevića (posjet njegovu grobu u Šestinama) i godišnjica pogibije ustaša koji su pali kao žrtve režima (priređivanje manjih komemorativnih nastupa, održavanje zadušnica itd.).

Značajno obilježje cjelokupne ustaške aktivnosti u njenom daljnjem razvoju bilo je sve vidnije odvajanje od programa i politike ostalih hrvatskih opozicionih stranaka i grupacija, u prvom redu HSS-a, koji je tada težio za suradnjom čitave građanske opozicije u Jugoslaviji. Kad je u tom pravcu došlo do sporazuma sa srbijanskom opozicijom, tj. do stvaranja Bloka narodnog sporazuma, 8. listopada 1937, tu su akciju oštro napadali ustaše. U letku koji su u povodu toga izdali »Ustaše Starčevićanci« ocjenjuje se sporazum kao »potpuna kapitulacija slavonsrpskog Prilaza (ulica u Zagrebu gdje je bila Mačekova politička kancelarija, nap. F. J.) pred velikosrpskim aspiracijama, te i nadalje gospodstvo srpstva nad hrvatstvom«. ⁸⁰ Zanimljivo je da su u tom smislu posebnim proglasom reagirale i organizacije Hrvatskog domobrana u Južnoj Americi i apelirale na hrvatski narod da javnim demonstracijama onemogući takvu politiku HSS-a čiji su vođe »izdali hrvatske narodne ideale, pa s njima treba postupati kao s izdajicama«. ⁸¹

Velikohrvatska ideja, promatrajući je u svim njenim oblicima, bez sumnje je najviše zaokupljala pažnju desničarskih ekstremnih grupacija u Hrvatskoj. Dok je ustaški pokret u emigraciji isticao nadovezivanje svoje koncepcije na ideje Ante Starčevića, bez šire teoretske razrade, u zemlji se upravo toj strani pridavala znatna pažnja. Neposredniji poticaj za stvaranje kulta Starčevića dala je 40-godišnjica njegove smrti, 1936. god., kad je bila obilježena nizom napisa, kojima su se upravo počeli očiglednije isticati novi pogledi na tumačenje ideja utemeljitelja pravaštva. Prema tome, otad je bilo i znatno vidljivije do kojeg je stupnja ustaški pokret mogao crpiti iz Starčevića, a koliko je falsificirao njegove ideje, tj. zloupotrebljavao ih kao dokaze za historijsku ukorijenjenost vlastitih tendencija. Starčevićev ekskluzivizam, tj. njegova velikohrvatska, a to znači na svoj način i unitaristička koncepcija, koja je, kao odgovor velikosrpskoj ideji, negirala srpsku i slovensku naciju, te isticala isključivo pravo Hrvatima na samostalni nacionalni razvoj, mogla je donekle poslužiti ustaškom pokretu kao teoretska osnovica za formuliranje njegove velikohrvatske koncepcije. ⁸² U tom pogledu ona je bila s posebnom

⁸⁰ Taj letak, koji se nije mogao pronaći, objavila je *Nezavisna Država Hrvatska* (Pittsburg), 27. XI 1937.

⁸¹ IHRPH, Zbirka letaka, kut. 28 (Proglas Hrvata Južne i Sjeverne Amerike na hrvatski narod u domovini, štampan u Buenos Airesu 1937). Djelatnost ustaške organizacije u Južnoj Americi uglavnom je stagnirala od osnivanja Hrvatskog domobrana i pretežno se svodila na akcije prikupljanja materijalne pomoći. Organizacija u SAD oživljava 1939. ponovnim dolaskom Jelića koji uspijeva osnovati i neke nove podružnice Hrvatskog domobrana. U svibnju 1939. organizacija je predala Memorandum Hrvata u SAD predsjedniku Rooseveltu i nekim istaknutim javnim radnicima i diplomatskim predstavnicima nekoliko zemalja (IHRPH, Bilten MUP-a za svibanj 1939, kut. XLII; v. i *D. Biber*, n. dj., 51).

⁸² O velikohrvatskoj ideji A. Starčevića usp. *J. Šidak*, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do god. 1914, *Naše teme*, 8—9/1965, 1301 i d. (s ocjenama glavne literature).

tendencijom razrađivana u radovima Filipa Lukasa, Mile Starčevića, Mladena Lorkovića i Krunoslava Draganovića. Sadržaj njihovih rasprava, u kojima su naglašavali težnju za znanstvenim pristupom, obilježavala je nedvosmislena obrana teze o samostalnoj hrvatskoj državi; o njenom povijesnom području, koje je nezamislivo bez Bosne i Hercegovine; o neodrživosti jugoslavenstva. Međutim, nastojanje da se uz pomoć Starčevićevih ideja potkrijepe teze o izvanslavenskom porijeklu Hrvata, te da se od njega čak pravi preteča fašizma i rasizma, bilo je očigledan falsifikat. Dovoljno je istaći to da je Starčević, kao buržoaski demokrat, stajao na načelima francuske revolucije, a njima je fašizam, po svojoj ideologiji, bio izrazita negacija. Uz razradu tih teza u Lukasa i Lorkovića, one su davale obilježje i brojnim napisima nekih drugih ustaša i desničara intelektualaca (Mile Budak, Stjepan Buć, Kerubin Šegvić, Ivan Oršanić, Vilko Rieger i dr.).⁸³

Osjetno jačanje aktivnosti ustaške organizacije u zemlji nastaje od kraja 1937. i od početka 1938, kad je Beogradskim ugovorima bio omogućen povratak ustašama iz emigracije. Dakako da su jugoslavenske vlasti i te kako pazile kojima će licima dopustiti povratak. U svakom pojedinom slučaju traženo je mišljenje nadležne upravno-policijske vlasti za osobe koje su se javljale jugoslavenskim predstavništvima u inozemstvu i tražile odobrenje za povratak. Bilo je naređeno tim organima da pri »davanju mišljenja o dozvoli povratka ustaša pribave i garanciju njihovih porodica da će nad njima vršiti nadzor i da će se starati da ih se onemogućući u svim pokušajima koji bi se kosili sa državnim interesima.«⁸⁴ U vezi s tim MUP je donio načelnu odluku da se dopusti povratak svim emigrantima koji su se nalazili u Italiji a »nisu učinili nikakvo krivično delo« protiv zemlje.

Od sredine studenog 1937, kad iz Rijeke prelazi u Sušak prva grupa ustaša emigranata od ukupno 12 osoba, počinje val prijelaza koji će znatno smanjiti dotadašnju emigraciju u Italiji. Akcija povratka trajat će sve

⁸³ Budući da se radovi nekih od spomenutih autora određenije ističu u daljnjem tekstu, ovdje, od preostalih, treba spomenuti knjižicu *M. Starčevića*, Ante Starčević i Srbi, Zagreb 1936; zatim spomenicu: *Dr Ante Starčević — o 40. godišnjici smrti*, Zagreb 1936. Također treba ukazati i na *Almanah hrvatskih sveučilištaraca*, Zagreb 1938. Svi važniji radovi F. Lukasa objavljeni su kasnije u dvije knjige: *Hrvatski narod i hrvatska državna misao; Ličnosti — stvaranja — pokreti*, Zagreb 1944.

⁸⁴ IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1937. U vezi s pitanjem likvidacije ustaških logora u inozemstvu i povratka emigranata u zemlju ban Savske banovine je na zahtjev MUP-a dao posebno mišljenje u kojemu je izrazio pristanak na »postepeni povratak samo onim emigrantima, protiv kojih ništa drugo ne predleži, već su svojevremeno bili obični članovi ilegalnih organizacija u inozemstvu (...)«, a s druge strane istakao da »ne bi bilo oportuno da se dozvoli povratak i onima, koji su se bilo prije odlaska u emigraciju ogrešili o postojeći zakon, bilo za koje se ima podatke da nisu bili samo obični članovi pomenute organizacije već da su tamo igrali vidnu ulogu funkcionera ili da su učestvovali u pojedinim protudržavnim akcijama i atentatima koji su se sprovodili ili trebali sprovoditi na našem teritoriju«. U slučaju povratka takvih osoba, ban savjetuje da ih treba »lišiti slobode«, a od onih koji budu pušteni na slobodu »zatražiti pismenu garanciju u vidu vlastoručno pisane i potpisane izjave (...)«, te da im se stavi do znanja da će se protiv njih povesti naknadno postupak »ako bi se primjetilo da njihov rad i držanje nije u skladu sa zakonom (...)« (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1937).

do sredine 1939. U tom razdoblju vratilo se u Jugoslaviju oko 260 pripadnika ustaškog pokreta.⁸⁵

Među ustašama povratnicima bio je i niz istaknutih članova pokreta: Mile Budak, Mladen Lorković, Jure Francetić, Josip Milković i neki drugi. Teško je na osnovi toga tvrditi je li to bila isplanirana Pavelićeva akcija, tj. da prebacivanjem većeg broja ustaša u zemlju s nekim jačim predstavnicima premjesti u zemlju težište daljnjeg rada pokreta. Bez sumnje su u tome igrali određenu ulogu nepovoljniji uvjeti za rad u emigraciji. Međutim, treba ozbiljno imati na umu i već istaknuti pristanak Stojadinovićeve vlade na takvo relativno brojno vraćanje ustaša u zemlju, a posebno kad se radi i o nekim bliskim Pavelićevim suradnicima. Uz to je i sam Maček mogao imati interesa da oslabi ustašku emigraciju kako bi mu bila manja prepreka u njegovim akcijama u inozemstvu.⁸⁶

Da je Pavelić bio osobito zainteresiran za širenje i jačanje ustaškog pokreta u zemlji, pokazuju i direktive koje je davao u tom smislu. Već u proljeće 1937, dakle neposredno nakon Beogradskih ugovora, on je dao ocjenu novoga političkog položaja.⁸⁷ Ističući da se ustaška organizacija pojavila u vrijeme kad su se pojedinci iz vodstva HSS-a pokolebali »te počeli dezertirati i prelaziti diktatorskom režimu«, s namjerom da pokušaju sklopiti sporazum, Pavelić uzdiže isključivo ustaški pokret kao jedini »aktivni otpor« tadašnjem režimu. Osvrćući se na diplomatsku aktivnost Jugoslavije u Rimu, koja je, među ostalim, bila usmjerena i na daljnje onemogućavanje rada ustaškoj organizaciji, zaključuje da to ne treba biti prepreka u daljnjoj akciji. On se, naprotiv, zalaže za njeno jačanje i širenje u zemlji, polazeći sve nade u skori početak svjetskog rata za koji se treba ozbiljno pripremati. Međunarodni ratni sukob omogućio bi, prema njemu, dizanje ustaškog ustanka u zemlji, tj. razbijanje Jugoslavije i stvaranje samostalne ustaške države.

Sredinom 1938. Pavelić je u posebnoj poruci ustaškim organizacijama u zemlji dao daljnje direktive koje ponešto mijenjaju prethodni stav.

⁸⁵ Do kraja 1937. vratile su se 33 osobe, u toku 1938. 207, a u 1939. 20 emigranata. Prema podacima koje je posjedovala jugoslavenska policija, u Italiji je još ostalo oko 250 osoba, od kojih se glavnina (oko 170) nalazila na Liparima (IHRPH, Bilten MUP-a za prosinac 1937. i za siječanj 1939, kut. XVII). Taj broj omogućava da se pouzdanije odredi brojno stanje grupe ustaša koja je s Pavelićem došla u Hrvatsku sredinom travnja 1941, a o čemu se u literaturi operira različitim podacima — od 200—500.

⁸⁶ U nedostatku pouzdanih podataka ne može se ustanoviti koliko su koji faktori imali interesa u vezi s akcijom povratka ustaša u zemlju. Svakako je najzanimljiviji slučaj povratka Mile Budaka, koji je napustio zemlju potkraj 1932, odmah nakon donošenja Zagrebačkih punktacija. U jednom pismu, zaplijenjenom u Berlinu 27. srpnja 1938 — tada se Budak upravo vratio u zemlju — a koje je prema pretpostavci jugoslavenske policije pisao Lorković, konstatira se da se Budak nije vratio po odobrenju P. (Pavelića, F. J.) »nego na svoju ruku, nakon dogovora sa Pernarom, koji je čitavu stvar udesio«. U pismu se dalje ističe da »na likvidaciji emigracije rade najviše upravo Radićevci, odnosno neki njihovi eksponenti kao Pernar, Krnjević i sl.« (IHRPH, Zb. Ustaše VIII-1-B, 1938; v. i *Lj. Boban*, Sporazum Cvetković—Maček, 268—269).

⁸⁷ Po svoj prilici radi se o Pavelićevu govoru koji je u svibnju 1937. raspačavan u zemlji u obliku letka pod naslovom *Politički položaj* (IHRPH, Zabrane štampe, kut. XXII).

Svjestan toga da je u izmijenjenim međunarodnim odnosima, a posebno odnosima između Italije i Jugoslavije, nametnuta ustaškom pokretu potpuna pasivnost, on je najveću nadu polagao upravo u pristaše u zemlji. U vezi s tim osobito insistira na propagandi ideologije ustaškog pokreta, tj. njegovih *Načela*. Zbog toga treba težiti osnivanju ustaških organizacija po gradovima i selima, a uz to se služiti i povremenim terorističkim akcijama u povoljnoj situaciji. U propagandi ustaškog programa glavnu pažnju treba posvetiti isticanju granica ustaške države u kojoj bi središte bile Bosna i Hercegovina. Uz to, treba nastojati privlačiti muslimansko stanovništvo kao dio hrvatskog naroda. Što se tiče djelatnosti pokreta izvan zemlje, Pavelić konstatira da je položaj »vrlo težak«, te glavnu zadaću daje organizacijama u Americi gdje je i dalje postojala sloboda njihova rada.⁸⁸

Bez sumnje da u okviru tih mišljenja i interesa — koji su omogućili legalni povratak znatnom broju ustaša i nekih istaknutih članova pokreta — treba promatrati i daljnje širenje i jačanje ustaške propagande u zemlji. Glavni predmet ustaške kritike u unutrašnjoj politici bila je politika HSS-a. U tome su bile zdušne i Bućeva struja i nova grupa oko Budaka iako se po nekim svojim tendencijama i vanjskopolitičkoj orijentaciji nisu potpuno slagale. To je uskoro došlo do izražaja i u odnosu na HSS, kada se u povodu izbora za Narodnu skupštinu 1938. postavilo pitanje stava ustaša. Dok je Bućeva *Nezavisnost* propagirala apstinenciju na izborima, Budak je zagovarao podršku Mačeku, te se zbog toga između obiju strana razvila dosta žučna polemika. Budak je u toj situaciji zastupao taktiku ustaške podrške borbi protiv Stojadinovićeve režima, ne mijenjajući pri tome nimalo dotadašnji stav prema HSS-u.⁸⁹

Na početku veljače 1939. dolazi do pokretanja legalnog ustaškog glasila *Hrvatskog naroda*.⁹⁰ Taj je list postao centar ustaške propagande u zemlji. U njemu je jednako velika pažnja posvećivana i unutrašnjopolitičkim pitanjima i međunarodnim odnosima. *Hrvatski narod* se izjašnjavao protiv bilo kakvog sporazuma s vladom u Beogradu, zahtijevajući i takvo držanje vodstva HSS-a.⁹¹ Zbog toga je njegova kritika bila oso-

⁸⁸ *Ustaša*, 2. I 1944.

⁸⁹ V.: Lj. Boban, Sporazum Cvetković—Maček, n. dj., 269—270; Z. Kulundžić, O vezama frankovaca i radikala od god. 1918. do 1941, n. dj. Ovdje treba istaći i posebnu ulogu koju je, uoči samih izbora, odigrao *Hrvatski borac* čiji je urednik bio Joe Matošić. U svom specijalnom broju list je na sam dan izbora objavio poruku Pavelića biračima u Hrvatskoj u kojoj apelira za apstinenciju. Ta je akcija vjerojatno potekla iz Stojadinovićeve kruga kako bi se pokolebali Mačekove pristaše (Lj. Boban, Sporazum Cvetković—Maček, n. dj., 269—270).

⁹⁰ *Hrvatski narod* je počeo izlaziti 9. veljače 1939, a glavni urednik mu je bio Mile Budak. Među glavnim suradnicima lista bili su Slavko Kvaternik, Mladen Lorković, Božidar Cerovski, Vilko Begić, Dominik Bumber, Ivan Oršanić i dr. (IHRPH, Zabrane štampe 1940, kut. XXXVIII).

⁹¹ U broju od 24. II 1939. M. Budak je u *Hrvatskom narodu* pisao ovo: »Skoro je neumjesno govoriti, da treba praviti nekakav sporazum, jer ne postoji nikakav nespo- razum: sve su vlade do sada posve svjesno, bez ikakove zabune, činile sve što je Hrvatima bilo i krivo i nepravedno, a što je uspješno produbljivalo među nama jaz. Kakav tu sad treba sporazum, kada je dovoljno, da se svak počne baviti samo svojim poslovima i da ne zasijeca plugom susjedovu oranicu?!«

bito pooštrena nakon sklapanja sporazuma 26. kolovoza 1939. i stvaranja Banovine Hrvatske. Ustaše su ne samo preko *Hrvatskog naroda* nego i raspačavanjem većeg broja letaka napadali sporazum, tj. Mačeka i vodstvo HSS, osuđujući ih da »spašavaju Jugoslaviju«, te da su »pod firmom sporazuma prodali hrvatski narod«. Lecima je širena i posebna Budakova izjava u povodu zaključenja sporazuma pod naslovom »Lajbek je zakopčan«. U njoj Budak ističe da je glavni uzrok sklapanju sporazuma »u poslovičnom pogrešnom gledanju« Mačeka na međunarodnu politiku, jer je on — zaključuje Budak — »došao do zaključka, da je najpreča zadaća hrvatskog naroda da spašava jugoslavensku koncepciju u njenom punom opsegu, jer će se samo u njoj moći i on sam spasiti od *vanjskih neprijatelja*«. ⁹² Ocjenjujući političku situaciju u protekloj 1939. godini, *Hrvatski narod* zaključuje da je donijela određeni preokret koji je u prvom redu bio uvjetovan međunarodnom situacijom, ali da se »poslije sklopljenog sporazuma nije dogodilo u unutarnjoj politici ništa, što bi bilo vrijedno posebnog spomena«. ⁹³

Sporazum će i dalje biti glavni predmet kritike i napada ustaške propagande, a upravo u tome i treba tražiti uzroke još jačeg sukoba između ustaškog pokreta i Hrvatske seljačke stranke. To će donekle da potvrdi i politička praksa u Banovini Hrvatskoj, kad banska vlast i vodstvo HSS-a poduzimaju mjere radi sprečavanja ustaške aktivnosti.

U vezi s pregovorima Mačeka i Cvetkovića, koji su prethodili sporazumu od 26. kolovoza, među ustaškim elementima u zemlji sve je više dolazila do izražaja velikohrvatska koncepcija. Koristeći se tadašnjom političkom atmosferom, koja je nastala u vezi s pregovorima, ustaše su razvili propagandu za pripajanje Bosne i Hercegovine Hrvatskoj. ⁹⁴ Neposredno

⁹² IHRPH, Zbirka letaka, kut. 28. U isto vrijeme raspačavani su i leci pod naslovom »Mačekova slobodna Hrvatska — Dr. Maček više voli bijelog Orla Karađorđevića nego li čast i slobodu hrvatskog naroda«, u kojima se zaključuje da sporazum, za Hrvate s državopravnog gledišta znači da se oni sami »odriču hrvatske misli a time i svoje samostalne hrvatske države (...)«, dok u političkom pogledu to predstavlja »kapitulaciju« (IHRPH, Zbirka letaka, kut. 28).

⁹³ *Hrvatski narod*, 25. XII 1939. U istom broju list se obraća posebnim člankom onima »koji ne znaju ideologiju hrvatskih nacionalista«, formulirajući u stvari karakter političke koncepcije ustaškog pokreta. »Smiješno je — ističe list — kad se s nekih strana nabacuju pitanja o »ideologiji« hrvatskih nacionalista, pa ih se čak dovodi u vezu s fašizmom i nacionalsocijalizmom. Treba međutim imati na umu, da su i fašizam i nacionalsocijalizam pokreti, koji su se razvijali pod sasvim oprečnim okolnostima i prilikama od nacionalističkog pokreta u hrvatskim zemljama i da hrvatski nacionalisti imaju pred sobom nekoliko fronta, dočim su fašisti i nacionalsocijalisti imali — skoro bi se reklo — samo jednog protivnika, a to je — komunizam.

Tko pak još nije svjestan borbe hrvatskih nacionalista i tko iz neznanja ili zlobe govori, da hrvatski nacionalisti nemaju izrađenu ideologiju, tomu poručujemo: ta je ideologija mnogo starija i od fašističke i od nacionalsocijalističke: nju je istesao otac hrvatskog nacionalizma, neumrlji borac dr. Ante Starčević.

⁹⁴ U vezi s tim poduzet je niz manjih akcija u kojima su prednjačili ustaški elementi na Sveučilištu u Zagrebu. Nekoliko proustaški orijentiranih studentskih udruženja donijelo je na svom zajedničkom sastanku u travnju 1939. i posebnu rezoluciju o Bosni i Hercegovini. U njoj se ističe da Hrvatska »od slovenske granice uzduž Mure, Drave, Dunava, Save i Drine pa do crnogorske i jadranske granice — pravi je i cjeloviti životni prostor hrvatskog naroda (...)«, te da u tom okviru »zauzima Bosna i Hercegovina naročito važan i odlučan položaj«. Također se naglašava da su Bosna i Hercegovina u etničkom pogledu hrvatske zemlje a »muslimanski su Hrvati rasno

nakon sporazuma Mladen Lorković je u izdanju Matice hrvatske objavio knjigu *Narod i zemlja Hrvata* u kojoj je osobitu pažnju posvetio pitanju granica Hrvatske. Osim svojstvene analize brojnog stanja hrvatskog naroda, koju obilježava niz falsifikata, Lorković je na svoj način utvrdio i opseg hrvatskog »povijesnog teritorija« prema kojemu je Banovina Hrvatska bila tek djelomično rješenje hrvatskog pitanja.⁹⁵

Situaciju u Banovini Hrvatskoj, već od samog njenog stvaranja, ustaše nastoje iskoristiti za jačanje svoje akcije. Uspijevaju osnovati neka društva i proširiti svoju legalnu i ilegalnu štampu. Osobito jak centar daljnje aktivnosti bilo je novoosnovano društvo »Uzdanica«, koje je kao »pripomoćna štedna zadruga«, okupljalo pristae ustaškog pokreta. »Uzdanica« je s jedne strane legalno radila na osnivanju svojih podružnica po čitavoj Hrvatskoj i preko njih raspačavala *Hrvatski narod*, a s druge je u isto vrijeme organizirala i ilegalne ustaške rojeve u hrvatskim krajevima. Preko »Uzdanice« ustaše su djelovali i na Zagrebačkom sveučilištu, pa je u okviru toga društva bio osnovan Ustaški sveučilišni stožer 1940. godine. Članovi tog društva organizirali su u pojedinim prilikama i manje terorističke akcije. Uz »Uzdanicu« bilo je aktivno i ilegalno ustaško terorističko društvo »Matija Gubec«. Nakon niza manjih terorističkih akcija, banska je vlast na početku 1940. uhapsila grupu od 50 ustaša, među njima i Milu Budaka.⁹⁶

Ustaška propaganda na čelu s *Hrvatskim narodom* osobito je pažnju posvećivala i međunarodnim odnosima. *Hrvatski narod* je otvoreno izražavao svoje simpatije prema »velikim susjedima« Italiji i Njemačkoj, dajući tako jasno do znanja da ustaški pokret u budućnosti računa na podršku tih sila. U tom su smislu izražavane i otvorene simpatije za Hitlerovu koncepciju novog evropskog poretka i odobravani prvi koraci

najčišći dio hrvatskog naroda« (Tekst rezolucije objavljen je u listu *Nezavisna hrvatska država*, Pittsburg 3. VI 1931; preštampana u *R. Horvat*, n. dj., 604--609).

U toj akciji isticali su se i neki proustaški orijentirani pojedinci u katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini. Među njima je osobito bio aktivan Krunoslav Draganović koji je u smislu te tendencije objavio posebnu brošuru: *Hrvati i Herceg-Bosna*, Sarajevo 1940. (pod pseudonimom Hrvoje Bošnjanić).

⁹⁵ U Banovini Hrvatskoj — prema Lorkoviću — »nijeku okupljeni, kao što bi ime kazalo, krajevi s pretežno hrvatskim pučanstvom, krajevi, koji su u povijesnom smislu hrvatski, ni krajevi, koji po svom gospodarskom sustavu i zemljopisnom položaju gravitiraju prema Hrvatskoj. U Banovini Hrvatskoj okupljeni su tek oni krajevi, u kojima katolički Hrvati tvore većinu, dok su područja islamskih Hrvata gotovo beziznimno ostala izvan Banovine Hrvatske« (221). Tekst knjige je prethodno objavljan u nastavcima u *Hrvatskoj reviji*, od br. 5, 1938. do br. 8, 1939.

⁹⁶ Uhapšeni ustaše su najprije bili internirani u Lepoglavi, a zatim su preseljeni u Krušćicu kod Travnika. Među njima su se, između ostalih, nalazili M. Lorković, I. Oršanić, J. Frković, Juco Rukavina, Slavko Govedić, Juraj Veselić. Prema dnevniku logora u Krušćici, koji je pisao komesar logora kotarski pristav Ignacije Špoljar, vidi se da su internirani dijeljeni u dvije grupe: »hitlerovci«, tj. »hrvatski nacional-socijalisti« internirani »zbog terorističkih akcija«, i »pavelićevci«, zbog »frankovačko-ustaške propagande«. Svi su internirani na osnovu čl. 12 a Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi (AH — Rkp. spisi — kut. 68).

Uzbudjenje izazvano u Zagrebu nakon ustaške akcije potkraj veljače 1940. postavljanjem eksploziva u nekoliko javnih telefonskih govornica i paklenog stroja u zgradi Sudbenog stola, ponukalo je i Mačeka da osudi te izgrede učinjene od elemenata »koji su se upregli u kola beogradske reakcije, potpomognute, ako svi znaci ne varaju, vanjskim neprijateljima (...)« (*Hrvatski dnevnik*, 6. III 1940).

njemačke i talijanske ekspanzije (Anschluss, ČSR, Albanija i dr.). Rezi-
mirajući političku situaciju u prvoj polovici 1939, Lorković je u prvom
redu istakao da je došlo do »zamašnih teritorijalnih promjena u Evropi,
kao i do sloma republikansko-komunističke vojske u Španjolskoj, a vje-
rojatno da će dovesti i do daljnje duboke izmjene evropske i svjetske
ravnoteže. Stvaranjem češko-moravskog protektorata — zaključuje dalje
Lorković — Njemačka je dosegla broj pučanstva Francuske i Engleske
zajedno (bez kolonija), riješila veoma zamašita strateška pitanja, postala
prvom industrijalnom državom svijeta, k tome dobila velike količine
prvorazrednog oružja, i što je još važnije, ona je bitno povećala svoj
ratni potencijal Škodinim tvornicama. Italija je stvaranjem personalne
unije s Albanijom postala preko noći balkanskom vlašću, ojačavši time
sveukupne svoje pozicije na Mediteranu. A pobjednička Francova Špa-
njolska znači treći autoritativni bedem oko Francuske i apsolutnu premoć
osovine u zapadnom Mediteranu. Ovo proljeće kao i lanjska jesen, bijahu
crni petki zapadne demokracije.«⁹⁷

Dakako da je još otvorenije izražavala simpatije prema silama Osovine
ilegalna ustaška štampa, koja je u prvom redu isticala rješenje pitanja
nezavisne Hrvatske u sklopu međunarodnih odnosa, tj. na liniji stva-
ranja novoga evropskog poretka. Stvaranje Trojnog pakta — isticala je
Hrvatska pošta sredinom listopada 1940. — omogućilo je »još povoljnije
uvjete za pobjedonosni svršetak rata po Osovini i za uspostavljanje
novog poretka u svijetu (...).« U tom okviru — propagirao je isti list
— postavljeno je i pitanje stvaranja nezavisne države Hrvatske, »koja
će uz ostale male i srednje države Europe biti ravnopravni član nove
europske zajednice.«⁹⁸

Dakako da su banska vlast i vodstvo HSS-a bili u vlastitom interesu
primorani da sprečavaju daljnje jačanje ustaške aktivnosti koju su čak
smatrali za najveću opasnost poslije komunističke. Međutim, treba istaći
da je taj odnos prema frankovcima bio ipak znatno blaži nego prema ko-
munistima čiji je utjecaj iz dana u dan sve više jačao u širokim slojevima.
U vezi s tim treba imati na umu da je vodstvo HSS-a bilo osobito
zainteresirano da održi mirnu političku situaciju u Hrvatskoj. Ako se

⁹⁷ *Hrvatski narod*, 21. VII 1939. Potpis Junius — pseudonim M. Lorkovića koji se
njim služio jer se tada još nalazio u emigraciji odakle je surađivao u listu. Lorković
se vratio u zemlju potkraj 1939.

Otvorene simpatije za Hitlerovu ekspanziju izražavala je i Bućova *Nezavisnost*. Na
toj liniji Buć je u lipnju 1940. osnovao Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku. U
programu, koji je izradio Juraj Veselić, ta stranka ističe da se »bori za uspostavu
nezavisne hrvatske države, koja će biti u najužem političkom prijateljstvu s njemačkim
Reichom«. Aktivnost te stranke svodila se, uglavnom, na propagandu lećima i na
vrbovanje radnika za rad u Njemačkoj, u čemu je bio angažiran i Hrvatski radnički
pokret, neka vrsta sindikalne organizacije koju je također nešto ranije osnovao Buć
(*R. Horvat*, n. dj., 615—616; *L. Hory—M. Broszat*, n. dj., 53—54).

⁹⁸ Ustaška je propaganda znatnu pažnju pridavala veličanju novoga evropskog po-
retka u koji treba da se u budućnosti uklopi i hrvatski narod. U toj je akciji osobito
prednjačila *Hrvatska smotra*, čiji je glavni urednik Ivan Oršanić pisao da »uklapanje
u novi poredak mora biti psihološki, politički, kulturno i ekonomski potpuno jasno
i određeno upravo zato, što se ne radi o povremenim pojavama, nego o povijesnom
započinjanju nove epohe, koja će obuhvatiti život cijeloga svijeta« (*Hrvatska smotra*,
1940, br. 11—12, 565).

još uz to uzme u obzir i druga činjenica, tj. da su frankovački, proustaški elementi, zauzimali brojne veće ili manje pozicije u samoj Hrvatskoj seljačkoj stranci i njenim različitim organizacijama (Seljačka i građanska zaštita, Gospodarska sloga, Pogod i dr.), te u administrativnom aparatu Banovine Hrvatske, shvatljivo je zašto vodstvo HSS nije išlo do kraja u obračunu s ustaškim pokretom.⁹⁹

Ipak je banska vlast poduzimanjem određenih mjera nanosila udarce ustaškoj akciji. Svakako je najvažnija bila zabrana daljnjeg izlaženja *Hrvatskog naroda* i ta je odluka izazvala ogorčenje među najutjecajnijim članovima pokreta. Budak je sa svojim suradnicima odmah poslije zabrane lista nastojao da pokrene izdavanje novog pod naslovom *Hrvatska zemlja*, ali je i on, poslije prvog broja, početkom ožujka bio zabranjen.¹⁰⁰ Također je, doduše godinu dana kasnije, onemogućena i dotadašnja ustaška djelatnost u Matici hrvatskoj.¹⁰¹

Daljnja ustaška djelatnost bila je osuđena na jačanje ilegalnih oblika. Obilježavala ju je sve veća propaganda, u prvom redu putem letaka, koja je s jedne strane nastojala izazvati što veći razdor ne samo u širokom demokratskom i antifašističkom pokretu nego i u vodstvu HSS-a, a s druge naglašavala potrebu proosovinske orijentacije. U povodu spomenutog hapšenja veće grupe proustaških elemenata u veljači 1940, ustaše su izdali letak pod naslovom »Veleizdajnik na djeću«, u kojem su još pojačali napade na Mačeka, optužujući ga da »uništava jedinstvo Hrvata, uništava Hrvatsku, da bi spasio Jugoslaviju (...)«. Uz to se Mačeku osobito zamjeravalo što nije iskoristio »povoljne prilike« u međunarodnim odnosima koje bi omogućile stvaranje samostalne Hrvatske. Zbog toga se u daljnjoj ustaškoj propagandi — što se jasno vidi i iz toga letka — sve više insistiralo na podizanju kulta jedinog pravog vode — Ante Pavelića.¹⁰²

U daljnjoj ustaškoj propagandi neprestano su isticane granice buduće samostalne ustaške hrvatske države. Ona bi, prema planovima ustaša, trebala da obuhvati osim Hrvatske i Bosnu i Hercegovinu, Sloveniju, Vojvodinu, Crnu Goru i Sandžak. »U novu Europu — naglašava se u jednom letku iz druge polovine 1940. na kojemu je uz Pavelićevu foto-

⁹⁹ Lj. Boban, Sporazum Cvetković-Maček, 273.

¹⁰⁰ *Hrvatski narod* je bio zabranjen odlukom Banske vlasti 1. ožujka 1940, a *Hrvatska zemlja* nekoliko dana kasnije. Narednog mjeseca ustaše su pokušali s izdavanjem *Hrvatske slobode*, ali je i ona bila odmah nakon prvog broja zabranjena s obrazloženjem da je »u prikritom obliku nastavak novina *Hrvatski narod* (...)« (IHRPH, Zabrane štampe 1940, kut. XXXVII i XXXVIII).

¹⁰¹ Banska vlast je 11. I 1941 razriješila upravni i nadzorni odbor Matice hrvatske, a dalje vodenje poslova predala povjereniku (J. Ravlić, n. dj., 194).

¹⁰² Prema podacima policije ti su leci raspačavani na čitavom području Banovine Hrvatske (IHRPH, Zbirka letaka, 1940. kut. 29). Osuđujući Mačekovu prozapadnu orijentaciju, ustaška propaganda je isticala da on ne može izbjeći posljedice ni donošenjem reformi »u duhu novog vremena«. Prema riječima ustaša »ideologija za koju se bore osovinske sile neće zahvatiti samo Evropu već čitav svijet, jer je to jedini zdravi, nesebični i pošten poredak, koji omogućuje i osigurava opstanak i ravnopravnost svih društvenih slojeva, isključuje klasnu borbu te naprotiv povezuje sve staleže, jer ne poznaje privilegije pojedinih klasa« (IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29, letak: Rijetki su primjeri takove izdaje).

grafiju donesena i geografska karta s označenim granicama zamišljene ustaške države — mora ući Slobodna i Nezavisna Država Hrvatska na čitavom gore označenom Narodnom i Povijesnom Hrvatskom području. Stvaranje Nezavisne Hrvatske Države zastupat će na mirovnim pregovorima dr Ante Pavelić, ustaški Poglavnik, koji je već pred jedno desetljeće hrvatsku narodnu politiku usmjerio prema — danas pobjedničkoj Italiji i Njemačkoj i koji je jedini u stanju osigurati sretnu budućnost Hrvatskog naroda.«¹⁰³

Što se više približavala ratna opasnost Jugoslaviji, ustaška je propaganda sve više isticala neminovnost njenog sloma. *Hrvatska pošta* u jednom svom članku, u kolovozu 1940, zaključuje da za »Jugoslaviju spasa nema. Dani su joj odbrojani. Na njenim razvalinama stvorena će biti velika nezavisna država Hrvatska, a ostali narodi imat će mogućnost samoodređenja i priključka onim državama u kojima žive njihovi sunarodnjaci.«¹⁰⁴

Kada je HSS, u kolovozu 1940, slavila godišnjicu sporazuma Cvetković — Maček, ističući da je to prva etapa u rješavanju hrvatskog pitanja, i ustaška je propaganda na svoj način obilježila taj jubilej. U brošuri pod naslovom: »I mi čestitamo Dr Vlatku Mačeku prigodom godišnjice sporazuma«, objavljenoj u tom povodu, optužuje se vodstvo HSS-a za pljačku i korupciju. Konstatirajući da je Maček neko vrijeme vodio u zemlji istu politiku kao i Pavelić u inozemstvu sa zajedničkim ciljem, u brošuri se osobito upozorava na prekretnicu 1935. u dotadašnjim odnosima, kad vodstvo HSS-a iza petomajskih izbora teži ka sporazumu s režimom.¹⁰⁵ Ustaše su Mačeku osobito zamjerali što u tadašnjoj međunarodnoj situaciji nije poduzeo korake za stvaranje samostalne Hrvatske, kako je to uradila Slovačka, a donekle i Mađarska, Bugarska i Rumunjska koje su došle »u prirodne granice.«¹⁰⁶

Dakako da su s porastom nada u skori slom Jugoslavije sve opsežnije isticali ciljevi buduće ustaške države. Tako je u prosincu 1940. objavljena ilegalna brošura: »Za što se bore Hrvati ustaše Pavelićevci« koja je zapravo sadržavala program buduće ustaške prakse. Ističući u njoj značenje ideja ustaškog pokreta za budućnost hrvatskog naroda, ustaše su osuđivali kao neprijateljske sve ideologije iza kojih su stajali Srbi, Židovi, komunisti i HSS. Govoreći zatim o uređenju buduće ustaške države, zamišlja se primjena korporativnog sistema u društvenom uređenju i položaj hrvatskog naroda kao vladajuće nacije, dok bi se druge narodnosti trebale iseliti »u granice svojih država i svoje domovine (...).« Nosilac cjelokupnog nacionalnog života bit će ustaški pokret kao »predstavnik prave volje hrvatskog naroda«, kojega će predstavljati preko hrvatskog

¹⁰³ IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29.

¹⁰⁴ Taj je članak raspačavan i u obliku letka (IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29, letak: Za Jugoslaviju nema izlaza).

¹⁰⁵ IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29.

¹⁰⁶ IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29. »Hrvatska je — ističe se u jednom letku, u jesen 1940, pod naslovom: »Zgazi ih hrvatski narode« — baš tako dobar prijatelj Osovine Berlin—Rim, kao Mađarska i Bugarska, pa zašto se Maček tom velevažnom i presretnom okolnošću nije okoristio za slobodu i spas Hrvata?« (IHRPH, Zbirka letaka, kut. 29).

ustaškog sabora i staleškog sabora. Na čelu naroda i države nalazi se vođa ustaškog pokreta Ante Pavelić.¹⁰⁷

Što se tiče same organizacije ustaškog pokreta, treba istaći da su ustaše, kako je to već i prije rečeno, nastojali i organizaciono okupiti svoje pristaše kao članstvo pokreta. Međutim, ustaše u zemlji nisu bili organizirani u posebnoj organizaciji s obilježjima političke stranke koja ima organizirano članstvo po pojedinim organizacijama sa svojim rukovodstvima. Ustaše su nastojali organizirati pokret kao čvrsto izgrađenu ilegalnu terorističku organizaciju, ali im to nije uspjelo u prvom redu zbog toga što ustaški pokret nije imao širu političku osnovicu. Zbog toga se ustaški pokret u zemlji svodio u organizacionom pogledu prvenstveno na one pristaše koji su položili posebnu zakletvu pokretu (tzv. zakleti ustaše). Što se tiče rasprostranjenosti pokreta, treba istaći da je on svoju djelatnost — kako se to iz prethodnog prikaza i vidi — pretežno usredotočio u samom Zagrebu, gdje je i imao najviše članova, a da je u drugim područjima dolazila znatno manje do izražaja preko manjih grupa ustaša i pojedinaca.¹⁰⁸ Tako je u Lici ustaška djelatnost dolazila, uglavnom, do izražaja u Gospiću gdje se nalazilo nekoliko ustaša povezanih sa Zagrebom.¹⁰⁹ U Slavoniji su ustaše također bili malobrojni i razvijali svoju djelatnost, uglavnom, preko organizacija Građanske i Seljačke zaštite gdje su u nekim mjestima zadržali jače pozicije.¹¹⁰ Nešto ustaša nalazilo se u Dalmaciji s centrom u Splitu i malim brojem pojedinaca u nekim mjestima Dalmatinske zagore.¹¹¹ U Bosni i Hercegovini ustaše su bili aktivniji u mjestima zapadne Hercegovine na području kotara Mostar, Ljubuški, Čapljina.¹¹² U Bosni je relativno neznatna aktivnost ustaša dolazila do izražaja u zapadnim područjima.¹¹³

¹⁰⁷ IHRPH, Zabrane štampe 1940, kut. XL. U nedatiranom letku pod naslovom: »Hrvatska je sposobna biti samostalna država« (vjerojatno potkraj 1940) daje se prikaz historije Hrvata s osnovnim ciljem da se dokaže kako su od doseljenja na Balkan imali svoju državu. Tu se ponovo insistira na već spomenutoj tezi o neslavenskom porijeklu Hrvata. »Hrvatski narod kroz vjekove je bio čuvar na mrtvoj straži između istoka i zapada, među bizantinizma i zapadne Evrope, među pravoslavljima i katolicizma. Na granici našega teritorija, na Drini, puklo je istočno Rimsko carstvo; razbila se je međunarodna Kristova crkva i podijelila na istočnu i zapadnu; tu se je razbilo silno tursko carstvo. Dakle Hrvati su u svojoj povijesti bili čuvari zapada protiv istočne najeзде, što su najbolje pokazali za turskih provala, kada su izričito bili nazvani 'predziđe Kršćanstva'. Istu tu misiju i danas imaju Hrvati da održe i budu bedem protiv modernih Turaka, protiv panslavizma, koji danas poprima formu boljševičku (...) Zato je jasno — zaključuje se u letku — da su se tvorci nove Evrope Hitler i Mussolini bez ikakvih poteškoća sporazumjeli, da na ovome braniku stvore Hrvatsku Državu« (VII, Fond NDH, kut. 291, br. reg. 17/2).

¹⁰⁸ Arhiv SUP-a SRH, istražni materijali V. Blaškova.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Opširnije o tome usp. Z. Krnić, Prilog proučavanju društveno-političkih prilika u Slavoniji pred aprilski rat 1941. godine, *Zbornik* Historijskog instituta Slavonije, br. 6, Sl. Brod 1968.

¹¹¹ Usp. bilj. 104; v. i G. Jakovčev, Politička zbivanja u sjevernoj Dalmaciji pred aprilski rat 1941. godine, *Zadarska revija*, br. 6, 1966.

¹¹² Usp. N. Bajić, Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941, *Prilozi* Instituta za historiju radničkog pokreta Sarajevo, br. 2, 1966; o tome v. i A. Humo, Hercegovina između dva rata, zbornik: Hercegovina u NOB, Beograd 1961, 9—23.

¹¹³ Usp. D. Lukač, Ustanak u Bosanskoj krajini, Beograd 1967. god.

Značajno pitanje koje se pojavljuje u razmatranju politike ustaškog pokreta u zemlji u to vrijeme jest jačina utjecaja Njemačke odnosno Italije u njemu. Koliko god u tom smislu diferencijacija ustaškog pokreta u zemlji nije dolazila javno do vidnijeg izražaja, ipak ne treba potcjenjivati njeno postojanje. U nedostatku dokumenata ne mogu se preciznije odrediti utjecaji i snaga pronjemačke, odnosno protalijanske struje među ustašama u zemlji. Prema nekim podacima može se tvrditi da je prevladavala pronjemačka orijentacija koju je zagovarala većina najistaknutijih članova. Možda upravo zato što nije imala utjecajnijih nosilaca u zemlji protalijanska struja, koja je vjerojatno imala oslonca kod većeg broja ustaša-povratnika, nije tada mogla da prevlada.¹¹⁴

Na početku 1941. ustašku propagandu osobito obilježava parola protiv vođenja borbe u slučaju napada na Jugoslaviju. Ulecima koji su u to vrijeme raspačavani odvrća se hrvatski narod od obrane zemlje s obrazloženjem da ne prolijeva »svoju krv za srpske interese«. Uz to se pozivaju Hrvati da stupe u »ustaške legije« i bore za »svoju vlastitu državu«.¹¹⁵ U tadašnjoj situaciji Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina politička snaga koja se otvoreno suprotstavila propagandi i akcijama ustaškog pokreta. U svojim analizama razvoja međunarodne i unutrašnje političke situacije, KP je razotkrivala bit uloge ustaša u službi ekspanzionističkih interesa Njemačke i Italije. Na Prvoj konferenciji KP Hrvatske, u kolovozu 1940, osobito je istaknuta potreba jačanja daljnje borbe protiv frankovaca.¹¹⁶ U povodu pojačane propagande ustaša na početku 1941, organ CK KPH *Srp i čekić* je naglašavao da među snagama pete kolone u Hrvatskoj »frankovci zauzimaju zasebno mjesto«, čineći »jedinu grupu koja pokušava falsificiranjem hrvatskih tradicija prodrijeti u mase naroda«. Od svih ekstremnih nacionalističkih organizacija u Hrvatskoj, djelatnost frankovaca je, prema pisanju *Srpa i čekića*, bila najopsežnija. U vezi s tim ukazuje se i na pogreške Partije u dotadašnjoj politici prema frankovcima, prvenstveno na nedovoljno zalaganje komunističke u objašnjavanju ustaške parole o potrebi stvaranja nezavisne države Hrvatske. Ističe se potreba razotkrivanja te parole u širokim narodnim masama, gdje je ustaše propagiraju pri čemu »pod krinkom rada za naciju kriju svoje interese«. Komunisti treba da objašnjavaju — ističe dalje *Srp i čekić* — »da borba za nacionalnu slobodu nije uvijek isto što i borba za 'samostalnu i nezavisnu' državu«.¹¹⁷ KP

¹¹⁴ Sjećajući se susreta u Bologni s V. Košakom, koji je kao predstavnik ustaške grupe iz Zagreba došao u ožujku 1941. u Italiju s namjerom da se sastane s Pavelićem, E. D. Kvaternik, među ostalim, iznosi ovo: »Iz razgovora sa dr Košakom razabrao sam, da je domovinska organizacija i politički pošla svojim putem i da se nipošto nije nadala veće pomoći sa strane fašističke Italije. Realnost III Reicha, koji je bio apsolutni arbiter cjelokupne kontinentalne situacije, osjećala se je i u Hrvatskoj svakim danom sve više. Vodstvo domovinske organizacije uočilo je ispravno da će kod raspada Jugoslavije glavnu riječ i vojnički i politički voditi Nijemci.« Kvaternik uz to ističe da je Pavelić bio suprotnog mišljenja (*E. D. Kvaternik, Ustaška emigracija u Italiji i 10. travnja 1941, n. dj.*).

¹¹⁵ IHRPH, Zbirka letaka, kut. 28, letak: Ne, nećemo na klanicu.

¹¹⁶ *Srp i čekić 1940—1941, Zagreb 1951, 119.*

¹¹⁷ Isto, 135.

Hrvatske je uz to i oštro kritizirala bansku vlast, osuđujući je za toleriranje djelatnosti frankovaca.¹¹⁸

U narednim događajima, od kraja ožujka 1941, ustaše su svoju djelatnost i dalje pretežno svodili na propagandu. Dio ih se skrivao u ilegalnosti, a mnogi su bili obuhvaćeni mobilizacijom. Međutim, od 27. ožujka ustaše postaju faktor s kojim se računa u kombinacijama koje nastaju diplomatskom akcijom Nijemaca uoči aprilskog rata i u toku njega. U tim danima — kada ustaše razvijaju širu akciju kao peta kolona — kao predstavnik ustaša izbio je u prvi plan Slavko Kvaternik, koji će uskoro, nakon neuspjelih pregovora njemačkih predstavnika i Mačeka, 10. travnja 1941, pod okriljem njemačke vojske koja je ulazila u Zagreb, proglasiti stvaranje ustaške Nezavisne Države Hrvatske. Time je bio otvoren put u zemlju Paveliću i ostalim ustašama iz emigracije.¹¹⁹

Postavši na taj način nosilac jedne konkretne politike, ustaški je pokret ušao u novu etapu svoga razvoja. Ona je bila prvenstveno obilježena težnjama da se stvaranje ustaške NDH prikaže i opravda kao konačno ostvarenje nacionalnih težnji hrvatskog naroda. Politička praksa ustaša imala je, međutim, od samog početka za posljedicu nastanak i stalni rast otvorenog zazora u najširim razmjerima prema okupacionim silama i njihovim eksponentima, tj. prema nastupu propagande o jednoj paradoksalnoj koncepciji nacionalnog oslobođenja hrvatskog naroda pod zaštitom Trećeg Reicha i fašističke Italije. Politika ustaškog terora, provedena pod parolom »očuvanja čiste hrvatske nacije«, kako su ustaše tu svoju misiju nazivali, trebala je biološkim uništenjem židovskog i srpskog stanovništva istrijebiti zemlju od »nehrvatskih elemenata«. U tom okviru tekao je i proces pod parolom radikalnog »unutrašnjeg prečišćavanja« u samom hrvatskom narodu, koji se ogledao u fizičkom uklanjanju i onemogućavanju svih progresivnih snaga, u najširem smislu riječi: komunisti, antifašista, brojnih naprednih demokratskih elemenata, te svih onih koji se nisu mogli pomiriti s politikom novog režima.

Ono što treba posebno istaći jest činjenica da je ustaški sistem izgradnje »čiste hrvatske nacije«, koja treba dobiti svoje mjesto u sklopu novog evropskog poretka, ostavio najteži dojam upravo u hrvatskom stanovništvu. Konstantni porast oslobodilačkog pokreta u hrvatskom narodu, na čelu s Komunističkom partijom, neminovno je takvoj koncepciji stvarao sve veću i snažniju suprotnost, koja je konačno mogla samo potvrditi to da se radilo isključivo o nacionalnoj izdaji.

¹¹⁸ Isto, 90.

¹¹⁹ Opširnije o tome v.: B. Krizman, Pavelićev dolazak u Zagreb, n. dj., i d.; Lj. Boban, Sporazum Cvetković—Maček, n. dj., 365—378. Ovdje se ne govori o ustaškoj djelatnosti u aprilskom ratu zbog toga što to pitanje po svom karakteru čini neposredni uvod u samo stvaranje NDH (O tome usp. F. Butić—I. Jelić, O takozvanom ustaškom ustanku u Hrvatskoj 1941, *Putovi revolucije*, 1964, br. 3—4).

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ACTIVITIES OF THE USTAŠI UNTIL 1941

In this article, using both existing literature and new sources, the author has tried to cover the development of the *Ustaši* movement from its formation until the break-up of the Kingdom of Yugoslavia in April 1941. Some basic problems concerning *Ustaši* activities in Yugoslavia and abroad have been considered. The approach to these problems is reflected in the composition of the text. The first three parts concern the activities of the *Ustaši* abroad, and the fourth their work in Yugoslavia. A short review of the literature and sources used is given in the introductory part of the text.

In the first part the formation of the *Ustaši* movement, as a political organization growing out of the actions of a group in the *Hrvatska stranka prava* (The Croatian Law Party, the *frankovci*), is shown. This Party played a peripheral role in Croatian politics after the formation of Yugoslavia, in 1918. The *Ustaši* movement drew up its basic programme, formulated by its leader Ante Pavelić and in the creation of its organization got support from Fascist Italy. Fundamental to its programme was the Great Croatian concept, which, in a territorial sense encompassed Bosnia and Hercegovina as well as Croatia and in an ethnic sense gave the right of national survival only to the Croatian nation on that territory. In addition, the *Ustaši* movement gave its support to the creation of a new European order led by Fascist Italy and the Third Reich and in these forces it looked for and found help for the realization of its aims.

In the second and third parts the activities of the *Ustaši* movement in trying to form bases in many European countries and in North and South America is given. An examination of various *Ustaši* actions shows the movement to be a completely terrorist organization that, in the first place, was used by Italy as an instrument of pressure in Yugoslavia. The greatest action that the *Ustaši*, in cooperation with the Macedonian separatists (VMRO), organized was the assassination of King Alexander in Marseilles in October 1934.

The fourth part contains an account of *Ustaši* activities in Yugoslavia. Even though there were greater or lesser indications from the beginning of the thirties that the movement existed it did not attain serious proportions until 1936—37. From that time *Ustaši* propaganda grew stronger and used various means and a number of groups of *Ustaši* emigrants returned from Italy, among them some of the more eminent members.

Even though it managed to carry on a certain amount of activity abroad and in Yugoslavia itself, the *Ustaši* movement could not develop into an influential political force. Abroad it was able to attract the attention of Italy and the Third Reich when this coincided with their own interests. But it could not attain any influential political or social basis in Yugoslavia. For this reason when it came into power it could not pursue an independent role. Its coming to power was in the first place the result of the backing of the Axis powers in a war situation, of course for their own benefit.